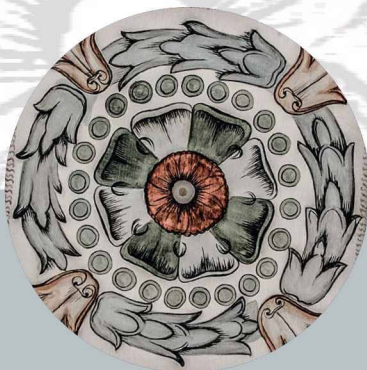

VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE 2

Szerkesztette: Csorba Dávid

Károli Gáspár Református Egyetem
ETKI Reformáció Öröksége Műhely - HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Reformáció Öröksége

2

Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

A kiadvány megjelenését támogatta:

MTA BTK Lendület *Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)*
Kutatócsoport

Sárospataki Református Kollégium

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

2

VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ

Szerkesztette:

Csorba Dávid

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2020

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
KRE ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

*A kötet a 2019. február 7–8-án Sárospatakon megrendezett
„Vértelen ellenreformáció” című tudományos tanácskozás
tanulmányá bővített előadásait tartalmazza.*

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar"
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020

© Szerzők, szerkesztők, 2020

Lektorálta
dr. Ösz Sándor Előd

Idegennyelvi lektor
dr. Gaál Izabella

Grafika
Asztalos József

Technikai szerkesztő
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISBN 978-615-5961-38-0
ISSN 2676-9824

TARTALOM

CSORBA DÁVID: Előszó	7
----------------------------	---

A KORSZAKHATÁR ÉRTELMEZÉSE

DIENES DÉNES (SRTA): Tartható-e még a vértelen ellenreformáció fogalma?	13
TÓTH ZSOMBOR (BTK ITI): Vértelen ellenreformáció: persecutio incruenta? Egy lehetséges értelmezés a hosszú reformáció kontextusában	21
UGRAI JÁNOS (EKE): Vértelen ellenreformáció, protestáns arany szabadság vagy hideg verseny? A népoktatás modernizációja Magyarországon és a „vértelen ellenreformáció” viszonya	35

HELYTÖRTÉNET: APOLÓGIA ÉS REKATOLIZÁCIÓ

MIHALIK BÉLA VILMOS (BTK TTI): Az 1681. évi vallásügyi cikkelyek alkalmazása a gyakorlatban. A Draskovich–Erdődy és a Csáky-féle királyi vallásügyi bizottságok működése	55
TASI RÉKA (ME): Lelki Szem-gyógyító: hitvita Kassán a 18. század elején	69
KÓNYA ANNAMÁRIA (EE): Rekatoizáció Sáros vármegyében a 18. században Héthárs mezőváros példáján	83
KÓNYA PÉTER (EE): Sikertelen ellenreformáció a Leleszi Konvent birtokain	92
IMRE MIHÁLY (DE): Sion Siralma – egy vers, több szerző? A 18. századi hitvédelem és mártírológia változatai	103

A NEMZETKÖZI FORRÁSOK NÉZŐPONTJAI

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND (SZTE): A magyar protestánsok sérelmeinek hollandiai visszhangja a 18. század első felében	141
CSORBA DÁVID (SRTA/KRE): Exulok zürichi kérvényei	177
CSEPREGI ZOLTÁN (EHE): „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache“: Bécsi követségi prédikátorok jelentései	186
VERÓK ATTILA (EKE): A magyarországi protestánsok életviszonyai a 18. században a hallei <i>Franckesche Stiftungen</i> régi nyomtatványainak tükrében	205

HAZAI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK NÉZŐPONTJAI

HEGYI ÁDÁM ALEX (SZTE): Közigazgatási, földesúri és egyházi iratok a 18. századi református egyháztörténet-írás szolgálatában	227
JAKAB RÉKA (MNL, VeML): Protestáns felekezetekre vonatkozó forrástípusok a vármegyei levéltárban Veszprém és Fejér megye példáján	258
SZATMÁRI JUDIT (DMREL): A Dunamelléki Református Egyházkerület 18. századi forrásai	271
SZABADI ISTVÁN (TTREL): A Tiszántúli Református Egyházkerület igazgatása és az egyházlátogatás a 18. században	280

MUTATÓ

Helynévmutató	291
Személynévmutató	295
Affiliáció	303

ELŐSZÓ

A címben található fogalom mintha egy réges-régi egyháztörténeti értekezés szövegét idézné elénk: már-már avitt bája jelzi, hogy egy vészterhes korszak leírására használták apologetikus módon. A német protestáns egyháztörténetírás világában a kora újkor véres vallásháborúit követő időszakra értették kezdetben ellenpontként. A jelzőjét ennek fényében annak köszönheti, hogy a zömmel a 18. századi katolikus államhatalom e tárgyú rendeletei és az általa hallgatólagosan jóváhagyott, vallási türelmetlenséget fémjelző cselekedetek látszólag kevésbé voltak drasztikusak. Különösen is a 19. századi pozitivista protestáns egyháztörténet egyik kultúrpolitikailag indokolt kifejezése lett a „vértelen ellenreformáció” fogalma, melyből a két világháború közti magyarországi s erdélyi történetírás is gazdagon építkezett. A felekezeti dominanciájú megközelítésnek az 1948 utáni politikai berendezkedés nem hagyott tért, s a jelenlegi objektívként tételezett tudományos megközelítés sem tekinti ezt a fogalmat támpontnak a korszak vizsgálatához. A hazai és református egyháztörténetírás által használt, és elsődlegesen az 1681 és 1781 közti időszakra értett *vértelen ellenreformáció* tézise a felekezeti köztudalom szerint a vallási homogenitásra törekvő Habsburg állam és a birodalomban domináns pozíciójú katolikus felekezet részéről megnyilvánult, a protestáns felekezet elnyomására értett fogalom magában foglal számos (politikai, államelméleti, diplomáciai, közéleti etc.) jelenséget, s külön-külön is érdemes a vizsgálatra.

Az elmúlt 30 évben megújult a 18. század kutatása, új források, forráscsoportok vizsgálata került előtérbe, és emellett a számos történetírói iskola kínálta módszertani megújulás is azt eredményezte, hogy érdemesnek látszott ezt a régi fogalmat új megközelítésben vizsgálni. Ez a helyzet hívta életre tehát azt a konferenciát, amelynek a zempléni Sárospatakon, 2019. február 7–8-án a Sárospataki Református Kollégium adott helyet. Ez a tudományos tanácskozás ennek a kérdésnek az újraértelmezését tűzte ki célul, de tágabban a „rövid 18. század” hazai vallási világának, a magyarországi protestáns egyház múltjának, fennmaradt forrásainak a jelenlegi szerepére irányítottuk rá a fi-

gyelmet. Ezért a Kárpát-medence egész területéről hívtunk s fogadtunk a nagy történelmi felekezeteket képviselő előadókat, s érkeztek tudományegyetemek és közgyűjtemények kutatói egyaránt.

A témák szerint rendezett szekciókban a főelőadásokat korreferátumok követték, melyet egyetemi kollégák s helyi érdeklődők követtek figyelemmel, a zempléni sajtó nyilvánossága előtt, s a számos hozzászólás élénk vitákat generált. A konferencián mutatta be Szabadi István, a TTREL (Debrecen) igazgatója a Dienes Dénes és Ugrai János által írt és szerkesztett, 2017-ben megjelent, a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetének a 19. század közepéig terjedő időszakát átfogó két kötetét. A rendezvény ideje alatt megtekinthető volt a SRKTGY Levéltára 18–19. századi sárospataki irataiból rendezett kamarakiállítás.

A tudományos tanácskozás az MTA BTK Lendület *Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)* Kutatócsoport (vez. Tóth Zsombor), a Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének *Reformáció Öröksége Műhelye* (vez. Ablonczy Bálint) és a Sárospataki Református Kollégium intézményei (SRK Tudományos Gyűjtemények, SRTA) koprodukciójában valósult meg. Szervezőként jómagam fontosnak tartottam, hogy ennek a tanácskozásnak legyen folytatása, s a hallott kutatási eredmények nagyobb közönséghez is elérjenek, ekként jött létre a fenti támogatók közös munkája eredményeként ez a kiadvány. Ezzel a kötetel veszi kezdetét egyben egy új sorozat, a *Reformáció Öröksége Tanulmányok*, melynek gazdája a Károli Egyetem fent megnevezett tudományos műhelye.

A kötet 16 tanulmányt tartalmaz, s – igazodva a konferencia szekcióihoz – ezek négy fejezetben oszlanak el arányosan. Az első fejezetet a terminológiai kérdéseknek szentelve 3 szerző írása olvasható. Dienes Dénes és Tóth Zsombor írásai egymásnak felelgetve járják körül a címbe foglalt jelzős szerkezetet. A pataki teológia egyetemi tanára a vértelen jelzőt kérdőjelezte meg az adott korszakra nézve annak túlzott eufémizmusa miatt. A Lendület Kutatócsoport vezetője az egyházatyák szóhasználatának kora újkori martirológiai remniszcenciáira irányította rá a figyelmet. Ugrai János, az egri egyetem neveléstörténésze pedig a fenti mártírszerep mint identitás negatív következményeire világított rá, amikor a 19. század végi oktatástörténet nézőpontjából lemaradásként értelmezte a reformátusok akkori kulturális szerepvállalását. Ezen túl a konferencia vitái és beszélgetései rámutattak, szükséges a részint hiányzó, részint egyoldalú fogalomtörténet megírása, hiszen továbbra sem egyértelmű, hogy hazai földön mióta használjuk s mire értjük a vértelen ellenreformáció fogalmát. Ez pedig egyik oldalról a korabeli cenzúrázott irodalmi

élet s a kéziratos nyilvánosság nyomvonalainak feltérképezése nélkül aligha lehetséges.

A második blokkba a rekatolizáció helytörténeti eseteirásai kerültek, 5 tanulmányban. Mihalik Béla Vilmos, a Történettudományi Intézet tudományos titkáraként a 17. század végi vallásügyi bizottságok munkáját vette górcső alá, és hozott több példát arra, hogy még az artikuláris helyek vallási világa sem volt érintetlen a feszültségektől. Tasi Réka (Miskolci Egyetem) egy 18. század eleji kassai hitvitát elemzett, amelynek irodalmi, teológiai és emblematikai rétegeit is megcsillantotta. Kónya Annamária egy (Héthárs), Kónya Péter, az Eperjesi Egyetem rektora pedig két felvidéki gyülekezet (Királyhelmece, Nagykapos) viszontagságos életének dokumentumai révén a helyi földesúr rekatolizációs szerepvállalásaira és a református közösségek kiállítására hozott példákat. Ósz Sándor Előd előadása, mely végül nem jutott el a publikációig, az erdélyi templomfoglalások szummatív áttekintését nyújtotta. Kifejtette, hogy a korábbi erős református kiváltságait megtartó erdélyi gyülekezetekben is volt erőszakos földesúri beavatkozás és templomfoglalás, de ahol ellenálltak a hívek, ott ez megghiúsult (szemben pl. az imént említett felvidéki példákkal). Imre Mihály, debreceni professzor a *Sion siralma* című, műfajt is képviselő, az egész 17–18. századra jellemző verscsaládot elemezte, és azonosította a legtöbbet másolt szöveg szerzőjét Szőnyi Benjámin hódmezővásárhelyi lelkész-szel. A nyílt vitában többen is kiemelték, hogy a vértelen ellenreformáció fogalmának használata és a korszakra alkalmazása ellenére is hiányzanak még a tudományos publikációk közül az eseteirások, ennek alapfeltételeként a rendszerezett levéltári kutatásokon alapuló szövegkiadások.

A harmadik fejezet a nemzetközi protestáns kapcsolatrendszer nézőpontjait állította a középpontba, 4 írással. Időben legkorábbi a holland–magyar alapkutatásokat végző Bujtás László Zsigmond írása, ami egy a Királyi Magyarországról nyugatra menekült evangélikus lelkész, Bahil Mátyás hollandiai sajtónyilvánosságát adatolta, s tárt fel újabb, eddig ismeretlen hungarikákat a magyar könyvészet számára. Magam a zürichi állam levéltár magyar, s azon belül is pataki vonatkozású adatairól szóltam, melyek nézetem szerint mind egyazon narratívát szólaltatnak meg, mégpedig az üldözöttség martirológiai kontextusában. Csepregi Zoltán professzor, az Evangélikus Egyetem rektora a bécsi protestáns ágensek életútját, kapcsolatait kísérté végig, s jellemezte összehangolt tevékenységüket a német evangélikus pietista irány képviselőivel. Végül Verók Attila, az EKE egyetemi tanára ugyanezt a szálát vitte tovább, s a hallei kutatásaiból adott közre egy csokrot, a könyvtár kiadványainak elemzésén keresztül, számos példával szemléltetve, hogy milyen elrettentő képet s

narratívát jelentetett meg a nyugati protestáns sajtó a honi eseményekről. Az könnyen belátható, hogy a 18. századi hazai ellenreformáció sikere sokban múlt azon, hogy milyen módon sikerült a nyugati protestáns hittestvérek lel-két felrázni egy-egy esemény kapcsán, s mozgósítani azok nemzetközi kap-solatrendszerét, egyházi és politikai arzenálját. Ezen a téren a külföldi köz-gyűjtemények még bőséggel tartogatnak kutatnivalót.

A negyedik csoportban a hazai levéltárak kutatói s vezetői szólaltak meg, s adtak hangot a terveiknek illetve kutatást ösztönző megnyilatkozásaiknak, a kötet négyőjüktől tartalmaz írásokat. A korszak levéltári kutatásának módszer-tani kérdéseit a szegedi tudós, Hegyi Ádám tekintette át: megjelenítette a for-ráshiányos korokat és térségeket (pl. a 17–18. századi békés-bánati egyházme-gyét) éppúgy, mint a feltárandó forrástípusokat (pl. a vizitációk elemzését), fel-adatokat. Előadásában és itt közölt írásában is hangsúlyozta az adatfeltárás sürgető informatikai modernizációját, s egyben előremutatott a 18. század fe-lekezettörténeti forrásainak mélyebb ismerete, feltárása és rendszerezése felé. Jakab Réka a Refo-500 program keretében megvalósult reformációs adatbázis-ról és annak Veszprém és Fejér megyei eredményeiről számolt be izgalmas esettörténetek kapcsán. A konferencián Hermann Istvánnal együtt pedig a du-nántúli kutatásaik kiadványait is közreadták s bemutatták. Az Erdélyi Reformá-tus Egyházkerület kebelében elkezdett feltáró munkába nyertünk betekintést Tóth Levente előadása révén, aki görgényi számadáskönyvek gazdasági adatai kapcsán beszélt a 18–19. századi mindennapokról (az ő írása időközben egy másik kötetbe került be). A kolozsvári kutatók Buzogány Dezső professzor kezdeményezésére tárják fel évek óta a gyülekezetek muzeális és levéltári anya-gát, és fejlesztik az egyházmegyei levéltári adatbázist, mely eredmények folya-matosan látnak napvilágot közismert sorozataikban. Szatmári Judit, a Ráday Gyűjtemény levéltárosaként a kerülete 18. századi forrásadottságait ismertet-te. A tiszántúli és a partiumi közgyűjteményi feltárást hasonló intenzitással vezérlő Szabadi István, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója az esperesi vizitációk rendjéről számolt be, ezzel kijelölve a 18. századi re-formátus egyház túlélésének egyik eszközét.

A kötetben közölt előadások belátásai sokszínű világot hoznak az olvasó elé. Egy nézőpontból azonban közös célpontra fókuszálnak: a 18. század köz- és felekezettörténeti kutatása több szinten is sürgető, még feltárásra ösz-tönző terep.

Csorba Dávid

KÖZIGAZGATÁSI, FÖLDESÚRI ÉS EGYHÁZI IRATOK A HAZAI 18. SZÁZADI REFORMÁTUS EGYHÁZTÖRTÉNET-ÍRÁS SZOLGÁLATÁBAN¹

Hegyi Ádám Alex

BEVEZETÉS

Sokszor, sokféleképpen fogalmazták meg, milyen források feltárásával lehet a református egyház 18. századi történetét feldolgozni. Ennek köszönhetően az utóbbi harminc évben nagy lendületet kaptak a forráskiadások, viszont az átfogó feldolgozások még váratnak magukra. A Tiszáninneni Református Egyházkerület történetét tárgyaló legújabb monográfia² ebből a szempontból kivételnek tekinthető, és egyre több olyan kézikönyv is napvilágot lát, amelyek ugyan nem egyháztörténeti kötetek, viszont kisebb-nagyobb összegzéseket tartalmaznak a református egyház múltjáról.³ A pozitívista történetírástól kezdve egészen a rendszerváltásig készült összefoglalások tekintetében igaza van Gözsy Zoltánnak abban, hogy a magyar egyháztörténet-írás sokszor csak a központi egyházi levéltárakat és az országos levéltárat használta fel a kutatáshoz, rendszeres, szisztematikus feltárást más gyűjteményekben nem végeztek.⁴ Természetesen ez alól több kivétel is van, hiszen például Szeremley Sámuel Csongrád vármegye, Hódmezővásárhely város valamint a Békési Református Egyházmegye levéltárait is felhasználta munkájához.⁵ A helyzet javítása érdekében Molnár Ambrus 1989-ben részletesen ismertette, milyen egyéb forrástí-

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata támogatta.

² Dienes Dénes–Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 1–2*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.

³ Például: Tóth Levente: Egyházi viszonyok a 18. században: a katolikus egyház, a református egyház, az unitárius egyház, görögkeleti és görögkatolikus közösségek, szórványok, in: Egyed Ákos–Hermann Gusztáv Mihály–Oborni Teréz (szerk.): *Székelgyűjtemény története, II*, 1526–1867, Székelyudvarhely–Haáz Rezső Múzeum–EME–MTA BTKI, 2016, 423–442.

⁴ Gözsy Zoltán: Az egyháztörténet 18–19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban, in: Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2006, 121–122.

⁵ Szeremley Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története, 1–2*, Hódmezővásárhely, Roth, 1927–1938.

pusokat lenne fontos bevonni a kutatásba,⁶ és ezt követően világi és egyházi műhelyek jöttek létre a megvalósításra. Meglátásom szerint ennek köszönhetően egyre több olyan monografikus feldolgozás született meg, amelyek már korszerű forrásbázisra alapozták állításaikat, de a legújabb historiográfiák szerint a 18. századot tekintve leginkább forráskiadások készültek el.⁷ Az átfogó elemzések⁸ inkább egy-egy jól körülhatárolható forráscsoportra alapoznak, mivel a felvilágosodás századában annyira megnövekedett az egyházi írásbeliség (is), hogy azt nem könnyű átfogóan elemezni.

Mivel igen nagy terjedelmű forrásanyaggal állunk szemben, egy ismertető leltár készítésének semmi értelme sincs, hiszen az egy tanulmány keretét szétfeszítené. Érdemes viszont a rendelkezésünkre álló forrástípusok közötti összefüggésekre rávilágítani, mert a 18. századi református egyház történetét csak akkor lehet rekonstruálni, ha minél több szempontot vonunk be a vizsgálatba. Tanulmányunkban ezért tisztázzuk a 18. századi egyházkormányzás működését és azt, hogy az egyes intézmények milyen irattípusokat állítottak elő. Ezt követően felvázoljuk, hogy az egyházigazgatás milyen egyéb intézménytípussal került kapcsolatba, és az érintkezés során született-e olyan irat, amely egyháztörténeti jelentőségű. Meglátásunk szerint iraton itt nemcsak a hagyományos levéltári dokumentumot kell értenünk, hanem a nyomtatásban megjelent kiadványokat és tárgyi, valamint képi dokumentumokat is figyelembe kell vennünk. Végül az adatok feldolgozásának különböző módjaira szeretnénk a figyelmet felhívni.

Meg kell viszont jegyeznünk, hogy tanulmányunkban a Kárpát-medencén kívül található források bevonását most mellőzzük, mert Csepregi Zoltán, Bujtás László Zsigmond, Csorba Dávid és Verók Attila tanulmányai ezeket

⁶ Molnár Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333. Módszertani szemléletét tekintve nagy mértékben ugyanolyan feladatokat fogalmazott meg, mint a katolikus egyháztörténet-írás: Vanyó Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*, Pannonhalma, Stephaneum, 1941.

⁷ Szabadi István–Baráth Béla Levente: Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009), in: Fazakas Gergely Tamás–Csorba Dávid–Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a korai újkorban*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009, 9–35; Tóth Levente: Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2003–2013 között, in: Péntek János–Salat Levente–Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2003–2013 között, 1*, Kolozsvár, MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság, 2015, 201–221.

⁸ Például: Kovács Kálmán Árpád: Az osztrák Államtanács szerepe az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikájában. Rekonstrukciós kísérlet a kongruaügyek példáján, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 117–136.

érintik. Egyedül arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a külföldi hungarika-kutatás egyre több segédletet tesz közzé,⁹ noha még igen sok gyűjtemény van, amelyekről alig tudunk valamit.

A MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ IGAZGATÁSA A 18. SZÁZADBAN

A reformáció során Európában a protestáns egyházak különböző egyházigazgatási struktúrákat hoztak létre. A református egyház kormányzati rendszere a Kárpát-medencében nem teljesen követte a kálvini elveket, mert Kálvin presbiteri egyházkormányzatot vezetett be, nálunk viszont az esperesi és superintendensi hivatal kialakulásával alá-fölérendeltségi viszony jött létre. Az egyház struktúrája a hierarchikus rendszer ellenére csak enyhén volt centralizált: az egyházkerületek éléről a superintendens az egyházmegyéek vezetőinek, az espereseknek adott általában utasításokat, és az esperesek továbbították azokat az egyházközségek élén álló lelkészek számára. Az információ hivatalos útja többlépcsős volt, miközben az informális kommunikációs hálózatok egészen más alakzatokat vettek föl. Jó példa erre, hogy a lelkészek közvetlen kapcsolatot is ápoltak az egyházkerülettel. Szervezetszociológiai szempontból ez a rendszer nem volt hatékony, de mégsem omlott össze, mert sem az 1715. évi XXXI. törvény, sem a két *Carolina Resolutio* hatására nem semmisült meg.¹⁰ 1734-ben a *II. Carolina Resolutio* végleges formába öntötte Magyarországon az egyházkerületek határait, és ezzel párhuzamosan lassan sikerült megállapodni az erdélyi és a tiszántúli egyházkerületek között húzódó pontos határvonalban is.¹¹ A *II. Carolina Resolutio* az egyházkerületeken belül az egyházmegyéek egyházigazgatási határait is kijelölte. A *Tűrelmi rendelet* hozott ebben csak változást: ekkor több esperességnek megnövekedett a területe, mert hozzájuk csatoltak olyan tájegységeket is, ahol korábban nem léteztek református egyházközségek, 1781 után viszont létrejöttek. Ennek ellenére az egyházmegyéek jelentősebb mértékű átalakítása csak 1820 után történt

⁹ Például: Zoltán Csepregi (bearb.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, 2, *Handschriften*, Bp., MTA KIK, 2015.

¹⁰ Szabó Zoltán József: *A magyar református egyházszervezet első két évszázada*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 2004, 79–82.

¹¹ Szabadi István: „Keresik sokan régi leveleiket”, A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban, in: Dáné Veronka–Szabadi István (szerk.): *„Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkája.” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2014, 85–96; Dienes Dénes: Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, in: Uő (szerk.): *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, SRKTGY, 1998, 1–84.

meg.¹² A 18. században az egyházközségek működését jogi státuszuk határozta meg: III. Károly által hozott egyházügyi törvények legfőbb jellemzője az volt, hogy a református gyülekezetek vallásgyakorlását igyekeztek korlátozni, de ez az elv a Kárpát-medence egyes régióiban eltérő módon érvényesült. A Nyugat-Dunántúl és a Felvidék egyházközségei komoly harcot vívtak azért, hogy artikuláris helyé minősítsék magukat, így biztosítva a szabad vallásgyakorlásukat és a gyülekezet önálló kormányzását. A volt hódoltsági területeken is problémás volt a gyülekezeti élet megszervezése és fenntartása, mégis ezek az eklézsiák szerencsésebbek voltak az előbb említett társaikhoz képest, mert az ország újjáépítésének igénye több esetben is háttérbe szorította a vallási túlkapásokat, így néhány földesúr megtűrte – esetleg támogatta – református közösségek fenntartását. Igaz, hogy a török kiűzése után az Erdélyi Fejedelemséget nem integrálták vissza a magyar közigazgatásba, ezért a Habsburgok az erdélyi reformátusokkal kapcsolatban a magyarországitól eltérő jogszabályozást alkalmaztak, mégis tény, hogy az erdélyi egyházközségeknek is meg kellett küzdeniük a fennmaradásukért. Mindezek odavezettek, hogy a Kárpát-medencében a kálvinista gyülekezetek jelentős része elvesztette lelkipásztorát és önállóságát. A *Tűrelmi rendelet*, majd az 1791. évi XXVI. törvény változtatott ezen, és ismét új anyaegyházközségek jöttek létre.¹³

Amennyiben intézményszervezet szempontjából nézzük meg az egyházkerületek, az egyházmegyék és az egyházközségek 18. századi működését, akkor megkülönböztethetünk az egyes egyházigazgatási egységek irányítását ellátó intézményeket és az egyházkormányzásban feladatot nem betöltő intézményeket. Ez utóbbi körébe tartoznak a kollégiumok és az egyházi nyomdák. Vizsgált korszakunkban összesen három egyházi tipográfia működött: a debreceni városi nyomda, a kolozsvári református egyházközség nyomdája és a kolozsvári református kollégium tipográfiája. A nyomdák és a kollégiumok között lényeges különbség, hogy a tipográfiák függő helyzetben voltak: Debrecenben a várostól és az egyházközségtől, Kolozsváron az egyházközségtől és a kollégiumtól.¹⁴ A kollégiumok viszont az egyházon belül saját ön-

¹² Kis Bálint: A helvéciai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírási történeteinek emléke, in: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 79–81.

¹³ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 143–153; Bíró Sándor [et al.]: *A magyar református egyház története*, Bp., Kossuth, 1949, 177–204, 267.

¹⁴ V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 163–170.

kormányzattal rendelkeztek.¹⁵ Véleményem szerint a református egyház egyéb intézményei, mint például az ispotályok vagy a kollégiumi rangot el nem érő iskolák a 18. századi egyházkormányzást tekintve nem tekinthetők önálló intézményeknek, ezért azok történetekor a fenntartójukkal való szoros kapcsolat tükrében lehet múltjukat rekonstruálni. Magyarázatra szorul viszont, hogy a nyomdákat miért tekintem a kollégiumokkal azonos intézménytípusnak.

Megítélésem szerint a nyomdák – annak ellenére, hogy csak bérlőik, és nem döntési jogkörrel rendelkező tulajdonosaik voltak – ugyanolyan szerepet tölthettek be, mint a kollégiumok: a református értelmiség utánpótlásában és a kegyesség gyakorlásában, valamint fenntartásában vettek részt. Ennek köszönhetően súlyuk a 18. században azonos volt a kollégiumokéval.

Az egyházigazgatási egységek irányítását ellátó intézmények tisztviselői kara néhány esetben csak egy-két személyből állt, más esetekben nagyobb létszámú testülettel is számolhatunk. Mindez a hazai református egyház sajátos egyházkormányzásából adódik, mert a 18. században az egyházközségek vezetése egyre több esetben presbiteri elvek alapján valósult meg, míg a magasabb egyházigazgatási szinten ez nem feltétlenül történt így. Az anyaegyházközségek esetében a 18. század közepétől kezdve mutatható ki valamilyen konzisztórium létezése, noha a világiak egyházigazgatásba való bevonásának már 17. századi példái is vannak. A 19. század elejére már szinte általánosnak mondható a presbitériumok működése.¹⁶

Az egyházmegyék és az egyházkerületek esetében viszont nem mutatható ki ilyen egyenesvonalú fejlődés. Az egyházkerületek közül a legjobban szervezett kormányzótestülettel az erdélyi rendelkezett, amelynek gyökerei a 17. századi fejedelmi egyházkormányzási gyakorlatra vezethetők vissza. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium ezt kihasználva hatékonyan tudott reagálni a Habsburgok protestánsellenes egyházpolitikájára, ugyanis a klerikus és a laikus vezetők a magyarországi egyházkerületekhez képest sokkal jobban együtt tudtak működni egy közös egyházkormányzati testület létrehozásában.¹⁷ A négy magyarországi egyházkerület esetében viszont a papság nem tudott így együtt dolgozni a világiakkal. A superintendensek mellett megjelentek a főgondnokok, viszont ebből a rendszerből nem született az erdélyi főkonzisz-

¹⁵ Például: Dienes Dénes–Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 52–66; Tóth Béla: A kollégium története a XVIII. században, in: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., MRE Zsinat, 1988, 66–142.

¹⁶ Baráth Béla Levente–Orosz Adrienn: A presbiteri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon, *Debreceni Szemle*, XVII. évf., 2009/3–4, 363–373.

¹⁷ Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME–ERE, 2000.

tóriumhoz hasonló testület: az egyházban a 18. század során folyamatosan mérgezte a levegőt a hierarchikusok és a kyriarchikusok közötti vita, amelynek csúcspontja volt 1791-ben Sinai Miklós tiszántúli superintendenssé választása, ugyanis ekkor az egész Tiszántúlon végigsöpört az egyházkormányzási kérdésekben érezhető ellentét a klerikusok és laikusok között.¹⁸ A református nemesek ezért inkább patrónusként vettek részt az egyház felsőbb vezetésének életében, és a közös egyházkormányzás kialakítása helyett elszigetelt hivatalokat hoztak létre. Tipikus példa erre az ágensi tisztség létrejötte, amely kezdetben csak az uralkodó mellett, később már a Helytartótanácsnál is a reformátusok „lobbi-irodájaként” funkcionált. A korabeli egyházi közvélemény viszont nem volt jó véleménnyel működéséről, pedig a Habsburgok egyházpolitikája mellett botorság volt tőle csodát várni.¹⁹

Az egyházmegyéek élete ehhez hasonlóan alakult. A 18. század közepétől kezdve kimutatható egy világi főgondnok közreműködése az esperességek kormányzásában, valójában viszont csak a budai zsinat után erősödött meg ez a funkció. Laikus tanácsbírók (assessor) viszont szinte sehol sem vettek részt a 18. században az egyházmegye igazgatásában, helyettük csak a lelkési karból választottak assessorokat.²⁰ Az egyházmegye vezetője az esperes (*senior*) és a világi főgondnok (Erdélyben *tractualis inspector curator*) volt. Az egyházmegye kétféle döntéshozó testülettel is rendelkezett, amelyet tájegységenként különböző névvel illettek: a „partialis gyűlés”, a „közönséges gyűlés” és a „Tiszteletes Prédikátori Társaság” elnevezések a leggyakoribbak. A két testület között a jelenlévők számában és titulusában volt különbség, mert a parciális gyűlésen az esperes, a főgondnok és a tanácsbírók voltak jelen, míg a közönséges gyűlésen az összes gyülekezet lelképásztorai és – a 18. század végétől – a világi vezetői is. Mai fogalmaink szerint a parciális gyűlés az egyházmegyei tanácsnak, míg a közönséges gyűlés az egyházmegyei közgyűlésnek felel meg. Kivételes esetekben egyházkerületi engedéllyel a parciális gyűlés tagja lehetett az egyházközség küldötte is, és egy küldött ilyenkor több gyülekezetet is képviselhetett. Mind az egyházmegyei tanács, mind az egyházmegyei közgyűlés elnöke az esperes és a főgondnok volt. Hitéleti kérdésben az esperes, más ügyekben a főgondnok szavazata döntött.²¹

¹⁸ Révész Imre, ifj.: *Sinai Miklós és kora*, Bp., Akad., 1959, 178–211.

¹⁹ Für Lajos: A bécsi ágens, Bessenyei György, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, IX. évf., 1999, 69–81.

²⁰ Molnár Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, XXXVIII. évf., 1995/5, 269–274.

²¹ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen (...) Könyvnyomda Vállalata, 1908, 47; Szentpéteri Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*, Bp., MRE, 1948, 80.

A református egyház legfőbb döntéshozó testülete a zsinat, viszont a 18. században az uralkodók megtiltották zsinatok tartását, ezért helyettük csak konventeket lehetett összehívni. Erdély kivételt képez: a zsinatok évenként összeültek. A konvent eredetileg nemesi birtokon tartott világiak megbeszélése volt, ahol az egyház megsegítéséről tanácskoztak, de egy idő után vezető egyházkormányzati szervvé vált. Hatékonysága viszont nem volt akkora, mint a zsinaté. Vizsgált korszakunk végén, 1791-ben a protestánsokkal szemben sokáig alkalmazott elnyomás enyhüléseként II. Lipót engedélyezte Budán országos zsinat tartását. A zsinat határozatai a presbiteri egyházkormányzás elve mellett tették le a voksot, innentől kezdve beszélhetünk arról, hogy a világiak az egyházigazgatás minden szintjén egyre aktívabban vettek részt a kormányzásban.²²

A REFORMÁTUS EGYHÁZ IRATTÍPUSAI A 18. SZÁZADBAN

Sok 18. századi dokumentummal kapcsolatban nagy gond, hogy annak készítői nem voltak tisztában az adott irat formai követelményeivel. Jó példa erre, hogy a Dunamelléki egyházkerületben valódi egyházkerületi jegyzőkönyvet csak 1814-től kezdve kezdtek vezetni, ennek köszönhetően 1814-ig a protokollum nem csupán jegyzőkönyv, hanem rengeteg irattípus gyűjteménye volt, amelyekben vallási sérelmek, egyházfegyelmi ügyek, egyházkerületi ülések jegyzőkönyveinek a szövegei találhatók meg. Annak ellenére, hogy a Dunamelléken az első jegyzőkönyvet 1626-ban nyitották, valójában csak 1731-től kezdve van egyházkerületi szinten jegyzőkönyvezés, amely – mint láttuk – igazából 1814 után tekinthető formai értelemben is jegyzőkönyvnek.²³ A jegyzőkönyvvezetésben nemcsak a formai jegyek keverése, hanem az emberi hanyagság is okozhatott gondot, például a Tiszántúlon Zoványi György püspök akadályozta a protokollum szabályos vezetését.²⁴ Az egyházi iratképzésben általánosan jellemző volt ez a fajta hanyagság, ennek ellenére mindegyik egy-

²² Révész Kálmán: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, *Sárospataki Füzetek*, IV. évf., 1860/4, 58–97, Zoványi Jenő: Adatok a 18. század első felében tartott református konventek történetéhez, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, III. évf., 1904, 24–39.

²³ Szatmári Judit: Református egyházkerületi protokollumok a Dunamelléken – az 1700-as évek kevésbé ismert forrásai, *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, VI. évf., 2004/1, 83–84.

²⁴ Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 1, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyvéből 1568–1765-ig*, Debreczen, Városi Nyomda, 1894, 97.

házkerületben vezettek protokollumot, és a konventekről valamint a budai zsinatról is készült jegyzőkönyv.²⁵

A legfelsőbb egyházigazgatás szintjén más irattípusok is keletkeztek. Menyiségét tekintve ezek közül az első helyre kíváncsoznak az egyházkerületi közgyűlési iratok. A közgyűlések ezek ismeretében hoztak döntéseket, tehát sokszor informatívabbak, mint a jegyzőkönyvek, mert sokkal részletesebbek, mint a jegyzőkönyvi határozatok. Az egyházkerület igazgatása viszont a gyűlések között is zajlott, ezért a hétköznapi ügyintézés során jöttek létre az igazgatási iratok. Jellemzően ezekben egyházközségek, lelkészek és világiak ügyes-bajos dolgait találjuk meg, amelynek során a superintendenstől kértek segítséget. A püspökök általában nem is hagyták megválaszolatlanul ezeket az instantiákat, viszont a válaszok nem feltétlenül az igazgatási iratok között, hanem sokszor a superintendensek magánlevéltáraiban, vagy a beadványok eredeti készítőinek iratai között maradtak fenn. Az egyházkerületek gazdasági irataikat a 18. század második felétől kezdve egyre inkább külön kezelték az egyházkormányzási iratoktól, ezért a számadási iratokat ma általában önálló állagokban találhatjuk meg. Szintén fontos dokumentumnak számítottak az állam vallásügyi rendeletei, ezért az egyházkerületek ezeket is elkülönítve kezelték. Az esetek többségében kötetekbe vezették be a legújabb rendeleteket. Mindegyik egyházkerület számára alapvető volt, hogy a protestánsokat hátrányosan érintő uralkodói intézkedéseket megpróbálja ellensúlyozni, ezért komoly iratmennyiség született az ágensekkel és a külföldi testvéregyházakkal való kapcsolattartás során. A 18. század második felétől kezdve egyre több egyházkerületben önálló iratképző szervvé váltak az egyházi főjegyzők és a világi főgondnokok is, illetve Erdélyben a Főkonzisztórium iratanyaga differenciálódott.²⁶ Az egyházlátogatás intézménye viszont nem működött zavartalanul. 1747-ben Torkos Jakab dunántúli püspök megpróbálta teljes egyházkerületét végig látogatni, amelyet Padányi Bíró Márton veszprémi püspök megakadályozott. A vizitáció jegyzőkönyvei szerencsére fennmaradtak, és ma az egyháztörténet-írás egyik legfontosabb forrásbázisának számítanak.²⁷ Torkos egyházlátogatása viszont alapot szolgáltatott az uralkodónőnek arra, hogy tovább szigorítsa a reformátusokat sújtó rendelkezéseket: 1748-ban végleg elvonták a református püspököktől a vizitáció jogát, de indokolt esetben ma-

²⁵ Révész: Az 1791. évben Budán..., 58–97. Zoványi: Adatok a 18. század..., 24–39.

²⁶ Molnár: A református egyházszervezet..., 1995, 269–274.

²⁷ Köblös József (szerk.): „*Processus visitationis*” Torkos Jakab Egyházlátogatása 1747-ben, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011, 31–36.

gánemberként meglátogathatták a lelkipásztorait, és a személyes megidézést is gyakorolhatták.²⁸

A református egyház elemi érdeke volt vagyoni helyzetének pontos felmérése. Az egyházlátogatásokon kívül volt ennek más módja is. 1721-ben a Pesti Vallásügyi Vegyesbizottság (*Mixta Religionaria Commissio*) összeírta a Magyar Királyság akkor létező protestáns egyházközségeit. Annak ellenére, hogy ez a testület nem az egyházon belül működött, egyházi intézménynek is tekinthetjük, mert az inventáriumok készítői egyházi személyek voltak. Ezek az összeírások általában az egyházközségek múltját is vizsgálták: az összeírók arra voltak kíváncsiak, milyen bizonyítékok voltak arra, hogy az adott eklészia protestáns múlttal rendelkezett-e. Ennek részeként a gyülekezetek anyagi állapotáról inventáriumok is készültek.²⁹ A következő országos összeírára 1791 után került sor, mert az 1791. évi XXVI. törvény kötelezte a református egyházat, hogy pontosan mérje fel vagyoni helyzetét. A tiszántúli egyházkerületben 1809-ben összesítették ezeket az inventáriumokat.³⁰

Az egyházkormányzási hierarchia közepén elhelyezkedő egyházmegyék esetében szintén a 18. század közepétől lehet komolyabb iratanyagot találni. A Dunamelléken Csáthi Dániel püspök kötelezte az espereseket arra, hogy a traktusok vezessenek saját jegyzőkönyveket.³¹ A Tiszántúli Református Egyházkerületben 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmegyék iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell vezetni és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni.³² Az 1791. évi budai zsinat 9. kánonja megerősítette a kialakult gyakorlatot és minden egyházkerületet és egyházmegyét kötelezett jegyzőkönyvek vezetésére, és külön felhívta az esperesek figyelmét arra, hogy az egyházmegyei levéltárban irattári rendet kell kialakítaniuk.³³ Az esperesek évente kötelesek voltak az egyházkerület számára írásos beszámolót készíteni

²⁸ Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Bp., METEM, 2004, 22.

²⁹ Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Bp., KRE HTK Egyháztörténeti Intézet, 1997, 54–55; Uő: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében, *Somogy megye Múltjából, Levéltári Évkönyv*, III. évf., 1972, 91–118; Uő: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom vármegyében, *Limes*, XIV. évf., 2001/3, 43–48.

³⁰ Szabadi István: „Mindenek jó renddel és ékesen legyenek Ti Közöttetek...”. *A Békés–Bánáti, Bihari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyék vagyonösszeírási jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, TTREL, 2016.

³¹ Szatmári: Református egyházkerületi protokollumok..., 89, 96.

³² Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásának rendje 1762-ből*, Debrecen, DRTA, 1964, 68.

³³ Révész: Az 1791. évben Budán..., 58–62.

az egyházmegyében történetekről, de ezek elkészítését gyakran szabotálták.³⁴ Szintén a budai zsinat kánonjaiban szerepelt, hogy az egyházmegyék kötelesek az egyházkerület utasításait végrehajtani, amely azt jelentette, hogy a superintendenstől, főjegyzőtől vagy a főgondnoktól rendszeresen kaptak körrendeleteket.³⁵ A vezetői feladatok megkövetelték egyéb írásos dokumentumok készítését is, így például az esperes körleveleket intézett a lelkészekhez, a napi ügyekről úgynevezett esperesi naplót vezetett, a gyülekezetek vezetői leveleztek az esperessel, a vitás ügyekről beadványokat, jelentéseket, panaszokat készítettek.³⁶ 1781 után ismét általános gyakorlattá vált az egyházlátogatás is, így a legtöbb egyházmegyében vizitációs jegyzőkönyvek készültek, a püspöki egyházlátogatás viszont ritka kivételnek számított.³⁷

A legtöbb egyházmegyében részletesen szabályozták, hogy milyen iratokat kellett az egyházközségnek vezetnie. A gyülekezet lelkipásztorának kötelessége volt az anyakönyveket rendszeresen vezetni, a helytartótanácsi és az egyházi körrendeleteket önálló jegyzőkönyvben nyilvántartani. Érdekes, hogy sokáig nem különböztették meg a presbiteri jegyzőkönyvet az anyakönyvtől (matrikula) valószínűleg azért, mert a jegyzőkönyvet az anyakönyvvel azonosnak tekintették. Mindezekon túl a gyülekezet nagyságától függően készültek kurátori számadások, iskolai jegyzőkönyvek, rektori naplók és egyéb igazgatási iratok is.³⁸

Véleményem szerint a református egyház által előállított irattípusnak tekinthetjük a személyes vallásosság dokumentumait is, mivel ezek az egyháztagok saját gondolatvilágát tükrözik. Jelentőségük szüretlenségükben rejlik, mert lejegyzésükben nem működött közre harmadik személy. A legtöbb egyházi irat készítője megszurte az eredeti események szereplőinek elképzeléseit, viszont az ego-dokumentumok eredetisége abban rejlik, hogy ezekben az „én”, mint a leírás alanya folyamatosan jelen van. Egyháztörténet szempontjából ilyenek tekinthetők a családi Bibliákban található bejegyzések, az autográf levelek és beadványok, valamint a naplók.³⁹

³⁴ Barcsa: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület...*, 122.

³⁵ Révész: *Az 1791. évben Budán...*, 58–62.

³⁶ Molnár: *A református egyházszervezet...*, 1989, 328–333.

³⁷ Bárh János: *Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején*, Topolya, Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2017, 13–14.

³⁸ Az udvari lelkészek iratai hasonlóak a gyülekezeti lelkipásztorok dokumentumaihoz, de náluk gyakran ego-dokumentumokból lehet a lelkési szolgálat múltját rekonstruálni. Vö.: GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018, 170.

³⁹ Winfried Schulze (hrsg.): *Ego-Dokumente, Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin, Akademie, 1996; Rudolf Dekker: *Jacques Presser's Heritage: Egodocuments, Study of History Memoria y Civilización*, 5. vol., 2002, 13–37.

A REFORMÁTUS EGYHÁZKORMÁNYZÁS KAPCSOLATAI
A KATOLIKUS EGYHÁZZAL, A KÖZIGAZGATÁSSAL
ÉS A NAGYBIRTOK-IGAZGATÁSSAL

A 18. századi református egyháztörténet-írás szempontjából magától értetődő, hogy a katolikus egyház iratai nélkül lehetetlen lenne a múlt hiteles rekonstruálása, hiszen a református identitás lényeges eleme a katolikusoktól való különbségek hangsúlyozása.⁴⁰ A két felekezet közötti konfliktusok a 18. században már hagyományosak voltak, tehát a katolikus egyházon belül is rengeteg olyan irat született, amelyek református szempontból is jelentősek. Ehhez társul még az, hogy 1711 és 1781 között a katolikus egyház különböző uralkodói felhatalmazásokat kapott arra, hogy a református egyház életét ellenőrizze.⁴¹ A 18. században azok a protestáns többségű falvak, ahol kis számú katolikus lakosság élt, általában egy katolikus plébánia filiájának számítottak, a plébános felügyelete alá nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok is tartoztak. Gyakori volt az is, hogy szintiszta református településen valamilyen ürüggyel katolikus plébániát alapítottak, így automatikusan a kálvinista közösséget is a plébános fennhatósága alá rendelték.⁴² Ez igaz az egyházigazgatás felsőbb szintjeire is, ezért a főesperesek és a püspökök szintén gyakorolták a reformátusok feletti ellenőrzési jogköreiket. A szakirodalom ezzel kapcsolatban leginkább a katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvekben található adatokra koncentrált. Ezek szerint négy különböző vizitáció típust különböztethetünk meg: püspöki vizitációt, főesperesi egyházlátogatást, ad limina látogatást és lélekösszeírást. A püspöki és főesperesi vizitáció között csak a végrehajtó személyében van különbség, másban nem. Mindkét esetben a jegyzőkönyvek önálló pontban foglalkoztak a reformátusokkal, mert az akatolikusok helyzetét minden esetben kötelező volt rögzíteni. Ezen kívül a templomokról szóló részekben is találunk protestánsokra vonatkozó adatokat, mert református gyülekezetek esetében a templom katolikus eredete különösen érdekelte a vizitátorokat. Ugyanez érvényes az iskolákra vonatkozó kérdések esetében is. Teológiatörténeti szempontból jelentős a szentségek kiszolgáltatását tárgyaló kérdés, mert a bábakeresztség értelmezésében komoly különbség volt a református és a katolikus tanítás között. Az úgynevezett ad

⁴⁰ Kósa László: A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál, in: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akad., 2011, 15–33.

⁴¹ Baráth Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a Türelmi rendeletig, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 11–14.

⁴² Dienes–Ugrai: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület...*, 1, 392–423.

limina látogatás a megyéspüspök által a pápa számára összeállított beszámoló volt, amelyben a püspök köteles volt a reformátusok helyzetéről és beszámolni. Forrásértéke abban rejlik, hogy sok esetben a püspökség egyéb forrásai megsemmisültek, ezért csak ezekből értesülhetünk a protestánsokról. A lélekösszeírás valójában nem egyházlátogatás, hanem egyházi népszámlálás, amelynek során a kálvinista családokat is összeírták. Belőlük a reformátusok helyzetéről nem tudhatunk meg semmit, viszont népességi adataik sokszor pontosabbak a református nyilvántartásoknál.⁴³

Újabban a történeti kutatás érdeklődésének középpontjába került a katolikus alsópapság jövedelmi viszonyainak elemzése. Mivel a reformátusok 1781-ig kötelesek voltak járandóságot fizetni a területileg illetékes plébánosnak, ezért a paptartás forrásai igen fontosak a református egyháztörténet-írás szempontjából. A Kalocsai Főegyházmegyében például léteztek olyan református falvak (Pataj, Szentbenedek, Uszód), amelyek járandóságot fizettek a katolikus plébánosnak, míg más református falvak nem (Bogviszla, Érsekcsanád). Ez utóbbiak kvázi artikuláris helyekként működtek. Jelenlegi ismereteink szerint ez azzal magyarázható, hogy az artikuláris helyek megállapításáról kiadott 1681-es vallásügyi törvény az alföldi településeket nem írta össze, és 1681 után az Alföldön nem mérték fel az újabb artikuláris helyeket, így valójában a protestánsok jogait tekintve ez a törvény az Alföldön nem számított mértékadónak.⁴⁴

Nem tisztünk most ennek a problémának a megoldása, de az igen, hogy bemutassuk milyen forrásokból lehet a paptartás reformátusokra vonatkozó adatait megtalálni. Elsősorban a településeknek a papjaikkal kötött kontraktusaiból indulhatunk ki, mert ezekben pontokba szedve rögzítették, mit kötelesek a protestánsok a katolikus papnak fizetni. A 18. század során ezekkel a szerződésekkel kapcsolatban sok panasz, kérelem született, amelyek között nagyszámban találhatunk kálvinisták által írt instantiákat. A katolikus egyház rendszeresen felmérte egyházmegyéi állapotát is, ezért az úgynevezett plébánia-összeírások szintén tartalmazhatnak protestánsokra vonatkozó információkat.⁴⁵

A katolikus-református együttélés egyéb forrásai közül nagy jelentőségű a katolikus püspöki hivatal konzisztórium, mert a mindennapi egyházkormányzásban ez gyakorolta a protestánsok fölötti ellenőrzés jogkörét, így jegyzőkönyveiben, illetve a konzisztórium által kiállított iratokban nagy eséllyel talál-

⁴³ Holl: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek...*, 9–24.

⁴⁴ Bárh János: *Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849)*, Bp., MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport, 2019, 141–157.

⁴⁵ Uo., 10–17.

hatunk értékes információkat.⁴⁶ Több esetben a püspöki hivatalok önálló állagba rendezték az akatolikusokra vonatkozó dokumentumokat, amelyekben minden olyan felekezettel kapcsolatos anyagot gyűjtöttek, akik nem tartoztak a katolikus egyházhoz.⁴⁷ A plébániák esetében különösen értékesek a historia domusok, mert ezekben más felekezetekkel való kapcsolatokat rendszeresen megemlíthetnek.⁴⁸ Nem szabad viszont arról sem elfeledkeznünk, hogy a plébániai iratkezelés során az anyakönyvekben és egyéb igazgatási iratokban szintén előkerülhetnek reformátusokra vonatkozó információk, mert a vegyesházasságok és a vallási konfliktusok sokszor a legalsóbb szinteken is dokumentálva lettek.⁴⁹ Mind az alsópapság, mind a felsópapság esetében elképzelhető, hogy a katolikus-református konfliktusok iratai kikerültek az egyház-igazgatás iratkezelőszerveinek hatásköréből, mert azokat valamilyen okból magántulajdonnak gondolták. Erdődy Gábor Antal egri püspök közismert volt vallási türelmetlenségéről, levelezése viszont nem a püspöki hivatal kezelésében, hanem az Erdődy-család magánlevéltárában maradt fenn.⁵⁰

A 18. században protestáns tábori lelkészek nem szolgálhattak a hadseregben, egyedül a nemesi felkelő seregekben lett volna elviekben erre lehetőség, de a valóságban nem került erre sem. Az állandó hadseregben 1835-ben szervezték meg a protestáns tábori lelkészséget, de az insurgens csapatoknál már 1797-ben sor került erre. A közös evangélikus-református tábori lelkész feladata volt az evangélikus és református katonák, valamint rabok lelki gondozása, amely magában foglalta a szentségek kiszolgáltatását is. Az állandó hadseregben a protestáns tábori lelkészi szolgálat mellőzése viszont nem jelentette azt, hogy nem szolgáltak protestáns katonák a császári és királyi hadseregben és azt sem, hogy háborúk során nem kerültek ellenséges protestáns katonák hadifogságba. A *Türelmi rendelet* kibocsátásával a protestáns katonákat olyan jogok is megillették, amelyek korábban nem voltak szokásban. Így például úrvacsorát vehettek, és a sebesült katonákat protestáns lelkész láto-

⁴⁶ Nagy Lajos: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 1, *Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai*, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1983, 39–78.

⁴⁷ Uo., 62.

⁴⁸ Pl. Nagy Géza Balázs (ford.): *Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia historia domusa 1774–1864*, Csongrád, Oppidum, 2018.

⁴⁹ Dóka Klára: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 2, *Plébániai levéltárak*, „A” kötet, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1986, 5–12.

⁵⁰ Bubryák Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Bp., MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2013, 13; Benda Borbála–Koltai András: *Kutató-sok az Erdődy család bécsi levéltárában, Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2008, 438, 440.

gathatta meg. A református katonák és foglyok hitéletével, a protestáns katonák házasságaival, valamint az első protestáns tábori lelkészek működésével kapcsolatban már születtek publikációk, mégis több olyan forráscsoport van, amelyeket érdemes lenne a kálvinista egyháztörténet 18. századi viszonyainak szempontjából is átnézni.⁵¹ A császári és királyi hadseregben az Apostoli Tábori Helynökség irányította a katonai szolgálatot teljesítő papok életét, amely katolikus felügyeleti szerv volt. A helynökségnek a bécsi hadiléváltárban őrzött iratai gazdag forrásai viszont a református katonák és lelkészek életének is, de a budai tábori főlelkészi hivatal aktái közül is felbukkanhatnak érdekes források. További eredmények várhatók a vármegyei nemesi felkelőseregek iratainak átnézése során, illetve az egyházkerületek katonasággal kapcsolatos igazgatási iratai között.⁵²

A református egyház hivatali ügyintézése több ponton is érintkezett világi hatóságokkal, amelyek az egyház hétköznapijaira nagy befolyással bírtak, hiszen a törvényi szabályozás lehetővé tette az állam számára, hogy beavatkozzon az egyház életébe. A közigazgatás legmagasabb szintjén közvetlenül az uralkodó döntött vallási kérdésekben, de a király elé a titkárokon (Kabinettskanzlei) valamint az udvari kancellárián (Österreichische Hofkanzlei/Staatskanzlei) – később az államtanácsn (Staatsrat) – keresztül jutottak el az egyházi ügyek.⁵³ Az ország kormányzása több intézmény kezében összpontosult. Magyarországon a Magyar Kancellária és a Helytartótanács, Erdélyben az Erdélyi Kancellária és a Gubernium. Ezek hatásköre viszont nem terjedt ki az egész ország területére, mert például a Temesi Bánságot 1779-ig közvetlenül az uralkodó alá rendelték.⁵⁴ Erdély és Magyarország között lényeges különbség viszont a már a bevezetőben is említett helyzet, miszerint Erdélyben nem voltak érvényesek a magyarországi törvények. Sőt! Erdélyben a bevett vallások törvénye miatt egészen eltérően alakult a közigazgatásban a vallásügy kérdése. Míg Magyarországon a közigazgatáson belül a vallásügyet két csoportra osztották: katolikus és nem katolikus felekezetekre, addig Erdélyben vallásügyi és uniós csoportokat hoztak létre. Ebből látszik, hogy Erdélyben a

⁵¹ Csohány János: A magyarországi protestáns tábori lelkészet (1835–1918), *Alföldi társadalom*, 5. évf., 1994, 25–36; Zakar Péter: Az erdélyi tábori főlelkészség története, *Aetas*, 2002/1, 117–118; Uő: *A tábori püspökség története 1773–1868*, Szeged, Gerhardus, 2010, 31–34, 88–91, 301–322.

⁵² Zakar Péter: A tábori lelképásztorkodás forrásai 1773–1868, *Egyháztörténeti Szemle*, 1. évf., 2000/2, 23–29.

⁵³ Fazekas István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv Magyar vonatkozású iratai*, Bp., Osiris, 2015, 112, 377–420.

⁵⁴ Körmendy Lajos: *Levéltári kézikönyv*, Bp., Osiris, 2009, 94–102.

protestánsokkal kapcsolatos ügyek eltörpültek a görögkeleti románok vallási unióba való kényszerítése mellett.⁵⁵

Véleményem szerint a református egyház érintkezése a közigazgatással két csoportra osztható: a református egyház működését felügyelő szervekre, és a református egyház hétköznapijait befolyásoló testületekre. Ez azt jelenti, hogy az állam létrehozott olyan testületeket, amelyek kizárólagos feladata a protestáns egyházak működésének ellenőrzése volt, és ezek mellett léteztek olyan intézmények, amelyek egyéb feladataik során a protestánsokkal is foglalkoztak. Egyedül az országos hatáskörrel rendelkező intézmények esetében létezett olyan önálló szervezet, amelynek feladata a reformátusok felügyelete volt, a közigazgatás alacsonyabb szintjein ilyen jellegű testülettel nem találkozunk.

A Helytartótanácsban belül 1724 és 1783 között állandó szervezatként működött a vallásügyi bizottság, amelynek kizárólagos feladata az akatolikusok ellenőrzése volt. A 18. században ez a reformátusokon kívül az evangélikusokat, az anabaptistákat és a görögkeletieket jelentette, és a bizottság legfontosabb feladata ezeknek a felekezeteknek a korlátozása volt. A *Türelmi rendelet* kihirdetése után sem számolta föl az állam a protestánsok felügyelésével kapcsolatos szervezetét: 1780 és 1783 között Okolicsányi Imre és Mandics Antal előadókhoz tartoztak a református egyház ügyei, majd 1783-tól kezdve önálló ügyosztállyá szervezték az evangélikus és a református egyházakkal foglalkozó testületet.⁵⁶

A Helytartótanács külön figyelmet fordított a protestáns diákok külföldi tanulmányainak az ellenőrzésére is, amelynek segítségével megpróbálta megakadályozni a református értelmiség újratermelődését. A magyar jogrendszerben középkori eredetű a külföldre való utazáshoz szükséges menlevél, az úgynevezett *salvus conductus* használata. A Habsburgok hatalmának megszilárdulásával párhuzamosan a peregrinusok *salvus conductus*ának újraszabályozása is megtörtént. Ennek értelmében továbbra is az uralkodó adta az útlevelet, és nagy hangsúlyt fektettek a baráti országokba való utazás ellenőrzésére is. Újdonságnak számított viszont, hogy ekkortól kezdve a protestánsok külhonban való tanulását igyekeztek megnehezíteni. 1725-től kezdve a Magyar Királyság területén élő protestánsok kötelesek voltak a Helytartótanácsban keresztül útlevélkérelmet beadni, máskülönben nem utazhattak ki külföldi egyetemekre.⁵⁷ A 18. században komoly procedúra előzte meg a külföldön tanulni

⁵⁵ Kovács Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, Bp., METEM, 2018, 26–37, 151–153.

⁵⁶ Felhő Ibolya–Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akad., 1961, 127, 138, 307.

⁵⁷ Balogh Elemér: A *salvus conductus* és a magyar peregrináció, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, L. évf., 1996/2, 3–14.

kívánó fiatalok utazási engedélyének kiadását, ugyanis először a vármegye előjáróitól kellett egy igazolást kérni arról, hogy milyen társadalmi rangú az illető, hol végezte az iskoláit, melyik felekezethez tartozik, és mit szeretne tanulni. Ezután egy beadványt kellett a Helytartótanácsához eljuttatni, amelyre a király rendeletben válaszolt: engedélyezi-e a kiutazást vagy sem.⁵⁸ 1780-tól kezdve az eljárás nem lett egyszerűbb, viszont már nem különítve kezelték a protestánsok útlevélkérelmeit. Így 1780 és 1783 között Szunyogh Ferenc és Mandics Antal előadók, majd 1783-tól kezdve a közoktatási ügyosztály foglalkozott a kálvinisták peregrinációjával.⁵⁹

Amint azt fentebb jeleztük, Erdélyben a kormányhatósági testületek kénytelenek voltak a vallási szabadságjokat tiszteletben tartani, amely az intézményrendszer működésében is tetten érhető. Az erdélyi kormányhatóságok esetében nem hoztak létre olyan szervezeteket, amelyek kizárólagos feladata a protestánsok ellenőrzése lett volna. Helyettük olyan testületek foglalkoztak a kálvinistákkal, amelyek egyéb területért is felelősek voltak. A Guberniumon belül az egyházi bizottság a katolikus és a protestáns egyházak ügyeiért felelt egyszerre. Az Erdélyi Kancellária szintén nem különítette el önálló ügyosztályba a protestánsok iratait, hanem együtt kezelte azokat. Ennek köszönhető, hogy az erdélyi kancellárhoz beadott kérvények között a céhek panaszaitól kezdve, a szászok sérelmein át, egészen a reformátusok vallási gondjaiig találunk instantiákat.⁶⁰

Mivel a 18. században a közigazgatás működésében komoly problémát okozott a hivatalok közötti hatáskörátfedés, ezért a református egyház hétköznapijait befolyásoló testületek sorába az országban működő összes intézményt besorolhatjuk.⁶¹ A protestánsokat érintő kérdések sok esetben az Államtanács jegyzőkönyveiben kumulálódtak, ezért nem véletlen, hogy a református egyház történetének kutatói előszeretettel használták fel ezeket a dokumentumokat annak érdekében, hogy a kálvinizmus helyzetét Mária Terézia uralkodása alatt bemutassák.⁶² Ehhez hasonlóan sok adat kutatható ki a Magyar Kancellária levéltárából, mert ebben összegyűjtötték a különböző szervezetek által az uralkodó elé felterjesztett vallásügyi javaslatokat, így például a

⁵⁸ Trostovszky Gabriella: A Helytartótanácsi Levéltár „Acta studiosorum acatholicorum” című állagának mutatója, *Levéltári Szemle*, XXXVIII. évf., 1988, 59–60.

⁵⁹ Felhő-Vörös: *A helytartótanácsi levéltár*, 138, 272.

⁶⁰ Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Bp., Akad., 1973, 85, 219–223.

⁶¹ Kovács Kálmán Árpád: A Temesi Bánság vallási ügyei az osztrák Államtanács 1771–72-es jegyzőkönyveiben, *Délvidéki Szemle*, 1. évf., 2014/1, 16.

⁶² Ravasz Boriska: *A magyar állam és a protestántizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*, Bp., Sylvester, 1935.

Helytartótanács, a vármegyék, a káptalanok, az esztergomi és a kalocsai érsekek, valamint a protestánsok beadványait is.⁶³ Az egyháztörténet-írás még nem dolgozta föl módszeresen a Kancellária levéltárát, habár Csáji Pálnak sikerült jelentős mennyiségű adatot a református gyülekezetek összeírásával kapcsolatban összegyűjteni.⁶⁴

A Helytartótanács esetében hasonló a helyzet, ugyanis itt is több olyan bizottság működött, amelynek feladatköre nem a protestánsokkal volt kapcsolatos, mégis reformátusokat érintő ügyekben is döntött. Ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen királyi parancsok születtek a református egyház szabályozásával kapcsolatban, akkor a *Benigna mandata* elnevezésű állagban az összes 1724 és 1848 között kiadott vallásüggyel kapcsolatos uralkodói rendeletet megtaláljuk. A Helytartótanács a református egyházzal kapcsolatban rendszeresen megfogalmazott utasításokat is, amelyek az összes többi rendelettel (*Fasciculi mensium: Expeditiones*) összekeverve kereshetők vissza. Jelentős forrásértéke van a Helytartótanács tanácsosai által írt jelentéseknek (*Relationes et protocolla consiliariorum*), amelyek ugyan az összes ügymenettel kapcsolatban tartalmazzanak iratokat, viszont a vallásügyi bizottság jelentéseinek túlnyomó többsége itt található, mert azokat nem osztották be a bizottság iratai közé. A Helytartótanács levéltárában önálló állagba szervezték a vármegyék, a városok és a magánszemélyek beadványait (*Fasciculi mensium: litterae*), ezért a kálvinisták panaszai, kérelmei sokszor ezt átnézve kerülhetnek elő.⁶⁵ III. Károly 1733-ban hozta létre az általános lelkészpénztárat, amely a katolikus alsópapság jövedelmét volt hivatva biztosítani. A pénztár működését a Helytartótanács lelkészpénztári bizottsága felügyelte.⁶⁶ Először művészettörténészek figyeltek fel ennek a jelentőségére, mert a 18. századi Magyarország művészettörténeti topográfiájához kiválóan használható, ugyanis a *Tűrelmi rendelet* előtti időszakból ez tekinthető olyan országos összeírásokat tartalmazó forrásnak, amely az összes felekezet vagyonára kiterjedt. A reformátusokra vonatkozó közléseik viszont nem teljesek, ezért hasznos lenne a lelkészpénztári iratokat kézbe venni.⁶⁷

⁶³ Bélay Vilmos: *Magyar Kancelláriai Levéltár. Repertórium*, Bp., MOL, 1973, 31–39, 45–46.

⁶⁴ Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf., 1958, 34–74.

⁶⁵ Felhő-Vörös: *A helytartótanácsi levéltár*, 63, 72–74.

⁶⁶ Salacz Gábor: A Cassa parochorum története, *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 3. évf., 1933, 121–154.

⁶⁷ Bónisné Wellon Emma (közread.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok*, 1, Egri egyházmegye, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1969, III–IX.

Magyarországon a Helytartótanács megalakulásával párhuzamosan alakult ki az állami könyvcenzúra, amely a nyomtatásra váró kéziratok engedélyezésével (cenzúra) és a külföldről behozott könyvek ellenőrzésével (revízió) foglalkozott. A revízió II. József trónra lépéséig a Helytartótanácson belül a válásügyi bizottság hatáskörébe tartozott. Ezt nem véletlenül szervezték így, hiszen a hazai állami cenzúrának sokáig protestantizmus ellenes szemlélete volt, amelyet a 18. század során fokozatosan felváltott a felvilágosodás államellenes és erkölcstelen műveinek a tiltása. II. József reformjainak következtében a könyvvizsgálat is jelentősen átalakult. 1780–1783 között fokozatosan enyhült a cenzúra szigora, ebben az időszakban jelentősen csökkent az ellenőrzések száma. Majd 1784-ben lépett érvénybe az új tiltott könyvek jegyzéke, amely csupán töredékét tartalmazta a korábban veszélyesnek tartottnak. A Helytartótanácson kívül az akadémiák és a gimnáziumok oktatói revizori és cenzori jogkört is kaptak, de önállóan nem dönthettek, a Helytartótanács felé kellett az ügyeket továbbítaniuk. 1791-ben átszervezték a cenzúra működését. A protestánsok könyveivel kapcsolatban ez azt jelentette, hogy a Helytartótanács engedélyezte a protestáns egyházaknak, hogy a szimbolikus és a kegyességi könyveket a protestánsok saját cenzorai ellenőrizzék. Ezek a cenzorok a Helytartótanáctól függetlenek voltak. Mindössze arra kellett ügyelniük, hogy a protestáns munkák ne sértsék a római katolikus hitet. Amennyiben a Helytartótanács olyan részt fedezett fel egy könyvben, amelyik a katolikusokat csúfolta, vagy bírálta, akkor a könyveket joguk volt betiltani. A református egyház ennek megfelelően 1792 után létrehozta saját cenzori hivatalát.⁶⁸

Az országos hatáskörű hivatalokon kívül a vármegyék, a szabad királyi városok, a mezővárosok, a falvak, katonai határőrvidékek és a különleges jogállású területek (például Nagykunság) levéltáraiban is értékes forrásokat találhatunk, de még olyan közigazgatási egységekben is, amelyekben tilos volt protestánsoknak letelepedniük. A Temesi Bánság 1718 és 1778 között állt fenn, amelyet közvetlenül Bécsből kormányoztak. A szakirodalom szerint szigorúan tilos volt a Bánságban protestánsoknak szervezeten betelepülni. Új források bevonásával Fata Márta bebizonyította, hogy ott 1723-ban egy evangé-

⁶⁸ Granasztói Olga: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók, in: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Gondolat, 2008, 656–667; Sashegyi Oszkár: A Helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726–1730), *Magyar Könyvszemle*, 90. évf., 1974/1–2, 40–54; Schermann Egyed: A protestáns cenzúra teljes kialakulása, *Pannonhalmi Szemle*, 6. évf., 1931, 213–227.

likus falut alapítottak, és lakosai számára engedélyezték templom építését és lelkipásztor tartását.⁶⁹

A református egyház a vármegyékkel rendszeresen kapcsolatba került. A vármegyék legfőbb döntéshozó testülete a nemesi közgyűlés volt, amelynek üléseiről rendszeresen vezettek jegyzőkönyvet. Legtöbb esetben az egyes jegyzőkönyvi pontokhoz ügyiratok is tartoznak, amelyekből megállapítható egy-egy vármegyei döntés háttere. Mivel a nemesi közgyűlések 1781 előtt és után is rendszeresen foglalkoztak egyházi ügyekkel, ezért az egyháztörténet-írás szempontjából ezeknek a jegyzőkönyveknek és iratoknak komoly forrásértéke van. II. József közigazgatási reformjai miatt 1787 és 1790 között a hagyományos vármegyei rendszert felszámolták, és helyettük egyesített vármegyéket hoztak létre. Formai szempontból viszont nincs lényeges különbség az iratkezelésben, mert ezekben ez években is jegyzőkönyvek és az ülésekhez tartozó iratok készültek.⁷⁰ Néhány vármegye különválasztotta a közgyűlési iratoktól az egyházi ügyekkel foglalkozó bizottságok iratait, amelyek megkönnyítik a kutató dolgát. Vármegyei iratok esetében viszont az egyháztörténet-írásnak figyelembe kell vennie a vármegye gazdasági iratait is, mert az egyházi birtokokkal kapcsolatos ügyek sok esetben ezek közé keveredtek.⁷¹

Nehéz felkutatni azokat az iratokat, amelyek provenienciája nem az egyházhoz kötődik, pedig a vármegyei iratokban bőven találunk ilyeneket: sokszor világi úton tettek panaszt egy-egy gyülekezet tagjai a lelkészük ellen. Ezek az instanciák (panaszok), és inquisíciók (vizsgálatok) valamint tanúvallomások (deutrális jegyzőkönyvek) a vármegye közigazgatási vagy bírósági iratai közé keveredtek. Ugyanígy a vármegyei igazgatás különböző szerveinél találhatjuk meg a templomfoglalásokkal kapcsolatos dokumentumokat is. A határjárások (metales) irataiban a határmegjelölésre használt feszületek elterjedéséből következtethetünk a katolicizmus terjedésére, de figyelembe kell vennünk, hogy a vármegyék különböző összeírásaiban is találhatunk egyházakra vonatkozó adatokat, például tizedösszeírásban. Előfordult, hogy a vármegye a parókiákat is összeírta. A papság gazdasági szerepet is vállalt: sokszor kölcsönügyletekbe kezdtek bele, amelyek a vármegyék ki- és betáblázási irataiban követhetők nyomon. Általában a vármegyék ellenőrizték a bábák működését is, ezért ebben az iratanyagban a szükségkeresztség szokásáról értesülhe-

⁶⁹ Márta Fata: Wir richten ein gantz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen, in: Christine Absmeier (hrsg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis 19. Jahrhundert*, Stuttgart, Kohlhammer, 2018, 117–154.

⁷⁰ Körmendy: *Levélári kézikönyv*, 104, 107, 364.

⁷¹ Gózszy: *Az egyháztörténet...*, 122–125.

tünk. Az úriszéki és vármegyei peres iratok szintén tartalmazhatnak egyházi vonatkozású forrásokat, mert ezekben egyházfegyelmi ügyeket is találhatunk.⁷²

A települések iratai között – függetlenül jogállásuktól – szinte mindenütt léteztek tanácsülési jegyzőkönyvek és igazgatási iratok. Ezekben rendszeresen találunk a református egyházzal kapcsolatos feljegyzéseket.⁷³ Egyháztörténeti szempontból fontosak a települések telekkönyvei is, mert ezekből állapíthatjuk meg, létrejöttek-e az adott községben felekezeti alapon elkülönülő városrészek.⁷⁴ Nagyon sok mezőváros esetében a tanács megegyezett a református gyülekezet világi vezetőségével, amely azt mutatja, hogy az egyház erősen beépült a társadalomba. Tipikus példa erre a Békés megyei Gyoma, ahol 1798-ban arról született határozat, hogy a település jegyzőkönyvében írásban kell rögzíteni a lelkész, a tanító és a harangozó fizetését, mivel azt a falu finanszírozta.⁷⁵ A gyomai önkormányzat és az egyházkormányzat összefonódásával a kortársak is tisztában voltak, mert Földi János 1803-ban *gyomai Nemzetes Bíró Uramnak és a Sz. Ekklesia több érdemes előljáróinak*⁷⁶ címezte levelét. A két intézmény összefonódását jellemzi, hogy iratkezelési gyakorlatuk sem különült el egymástól, mind a mai napig Gyoma 1820 előtti közigazgatási iratai között több egyházkormányzati iratot őriznek.⁷⁷

A 18. század során a földesurak a birtokaikon élő reformátusok felett kegyúri jogokkal rendelkeztek. Erdélyt leszámítva Magyarországon a legtöbb főúri család rekatolizált, így kialakultak olyan helyzetek, amikor katolikus kegyúr döntött a református gyülekezet hétköznapi dolgairól. A 18. században a nagybirtokok igazgatása jól centralizált uradalmi intézményrendszert követelt meg, ezért az uradalmak működését különböző családi intézmények felügyelték. Így például az Alföldön a Károlyi-család hatalmas egybefüggő birtokrendszert igazgatott Nagykarolytól egészen Hódmezővásárhelyig. A család legfőbb igazgatási szerve a Titoknoki Hivatal volt, amelyben a végső döntéseket a földesúr vagy a titoknok hozta meg. A Titoknoki Hivatalnak volt alárendelve a Gazdasági és Jogügyi Főigazgatóság. A főigazgatóság kormányozta a felügyelőségeket, és a felügyelőségek alá tartoztak az egyes uradalmak.⁷⁸

⁷² Uo., 126–133.

⁷³ Kállay István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*, Bp., Akad., 1989, 355–357.

⁷⁴ Gözsy: *Az egyháztörténet...*, 133.

⁷⁵ Darvas Tibor: *Az iskolai oktatás története Gyomán*, in: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*, Gyoma, Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977, 267–268.

⁷⁶ Földi János levele, Debrecen, 1803. december 16., ld. MNL Békés Megyei Levéltár, Gyoma mezőváros iratai, Községi bíraskodási iratok 1739–1820, V.317.b.1.

⁷⁷ Hegyi: *Az olvasás és a vallásellenesség...*, 69.

⁷⁸ Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzása*, Bp., Akad., 1980, 24.

A magyarországi nagybirtokok igazgatási rendszerében a földesúr általában vigyázott arra, hogy vallásán lévő tiszteket nevezzen ki, és a tiszttartótól megkövetelte, hogy az uradalom alkalmazottainak hitéletét is felügyelje, de a birtok-kormányzat nemcsak az uradalom alkalmazottainak esetében, hanem a felügyelete alá tartozó települések esetében is dönthetett egyházi ügyekben. Éppen ezért a családi levéltárak gazdag tárházai a kegyúri iratoknak.⁷⁹ Abban az esetben, amikor egy településnek a birtokosa egyházi méltóság volt, a kegyúri iratok családi levéltárakba és egyházi levéltárakba is kerülhettek. Ismert eset ezzel kapcsolatban Egyek esete. A falu földesura az egri káptalan volt, amely furcsa helyzetet teremtett, hiszen a falu lakossága teljesen református volt. A káptalan jobbjátelekkel biztosította a kálvinista prédikátor jövedelmét. Az egri káptalan az 1767-es urbárium hatására sürgősen rendezni kívánta egyeki jobbágynak helyzetét, mert attól tartottak, hogy az úrbéri szerződés megkötésével stabilizálják a falu homogén reformátusságát. Első lépésként 1768-ban egy plébánost és néhány katolikus telepest telepítettek be a faluba, amely a református közösség körében nagy felháborodást váltott ki. 1768-ban az egri püspök és a nagyprépost vizitációt tartott a faluban, amelynek során igen feszült helyzet alakult ki, a lakosság nem akarta kinyitni a templomukat a püspök előtt. Végül erőszakkal törték fel a templomot, és a lelkészt elkergették a faluból, ezután elkezdtek a református gazdák módszeres elűldözését is. Ezzel a falu közössége szétesett, 1774-ben az utolsó református is elköltözött Egyekről.⁸⁰

NYOMTATOTT, KÉZIRATOS ÉS TÁRGYI FORRÁSOK

A református egyház múltja szempontjából nem feltétlenül csak levéltári dokumentumokra lehet támaszkodni, mert ugyanolyan jelentőséggel bírnak a nyomtatott és a tárgyi források is, viszont a történettudomány ritkán kombinálja ezeket.

A 18. században egészen 1781-ig az állami cenzúra jelentős mértékben visszaszorította a református könyvkiadást. A református egyház a 17. század gazdag hitvita-irodalmához képest, leginkább csak nyomtatott halotti prédikációkban tudta teológiai álláspontjait kifejezni.⁸¹ Minden kutató hangsúlyozza, hogy a halotti beszédeknek irodalomtörténeti és vallástörténeti jelentőségén

⁷⁹ Uo., 108–109, 226–227.

⁸⁰ Bencsik János: Egyek község az egri káptalan birtoka antifeudális és antiklerikális harca a XVIII. században, in: Bencsik János–Módy György–Szalay Emőke: *Tanulmányok Egyek múltjából*, Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1981, 39–52.

⁸¹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1996, 129–133, 191–195; Bucsay: *A protestantizmus története...*, 160–164.

túl komoly történeti forrásértéke is van, hiszen majd mindegyikben részletesen leírják az elhunyt élettörténetét. Így sokszor csak a nyomtatványból és nem levéltári adatokból tudjuk egy-egy személy életútját rekonstruálni.⁸² Látható, hogy a nyomdatermékek is hasznos forrásai az egyháztörténetnek, mert ezek segítségével képet alkothatunk arról, hogyan vélekedett a kálvinista egyház magáról, milyen volt a református szerzők gondolatvilága, és milyen képet alkottak mások a reformátusokról.

Közismert, hogy a 18. század során az egyház által kiadott könyvek nem teljes mértékben tükrözték az egyház valós véleményét, mert a cenzúra azt nem tette lehetővé, mégis jelentős adatokat tudhatunk meg belőlük. Ilyen például a Károlyi-Biblia 1751-es bázeli kiadása, amely három kiadásvariánsban, három különböző előszóval jelent meg. Mindez azért történt, mert a Szentírás kiadásának előkészítése során a szöveg gondozói között nézeteltérés támadt. Két Svájcban tanuló ifjú, Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc olyan filológiai javításokat eszközölt a szövegben, amelyek nem illeszkedtek az itthoni református ortodoxiába. Az ügy elsimításának érdekében Jakob Christoph Beck bázeli professzor közbelépett, de a békéltetés helyett csak azt sikerült elérnie, hogy az ifjak megmakacsolták magukat, ezért a Biblia több előszó- és címlapvariánssal jelent meg.⁸³

Sokrétű volt az a gondolkodás is, amelyet a református szerzők által írt kötetek lapjain találunk. Mogyorósy Sámuel a 18. század közepén Heidelbergben és Hannoverben tanult, mindkét egyetemen nyomtatott tézisei jelentek meg.⁸⁴ Magyarországra visszatérve jelentős egyházi karrier várt rá, de egyre súlyosbodó alkoholizmusa kettétörte életét, és 1764. május 2.-án az egyházkerületi gyűlés megfosztotta lelkészi állásától.⁸⁵ Disszertációi a kortárs teológiai gon-

⁸² Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: a magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 227–233; Papp Ingrid: A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú magyarországi evangélikus polgárság körében. A kora újkori magyarországi halotti beszéd kutatása, *Történelmi Szemle*, 59. évf., 2017/2, 299–314.

⁸³ Jan–Andrea Bernhard: Die Basler Ausgabe der Károlyi-Bibel von 1751: Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch*, 29. Band, 2008, 85–98.

⁸⁴ Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Könyvtára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11), nr. 1407; Mogyorósy Sámuel: *Dissertationcula theologico-philologica...*, Heidelberg, typis Joannis Ajcobi Haener, 1755 (RMK III/XVIII, 1080); Uő: *Hance suam de praestantia humilitatis et foeditate superbiae in locum I. Petri vers. 5. tractatiunculam. Humilitatis verae totidem speculis ... senatus ... Debretzinensis membris ... gratiam, pacem... esse*, Hanoviae, typis Filippi Casimiri Mülleri, 1755 (RMK III/XVIII, 1081.)

⁸⁵ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinat, 1977,³ 411; Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történeté-*

dolzkodást tükrözték, viszont Heidelbergben és Hannoverben egy-egy alkalmi kiadványa is megjelent, amelyeket ugyanazok a nyomdászok készítettek, mint a téziszfüzeteit. A heidelbergi kiadványban latin nyelvű versekkel köszöntötte a Wittelsbach-ház tagját, Karl Theodor bajor herceget, a két hannoveriben a helybeli gimnázium professzorát, Hermann Alphent, valamint Benjamin Schaelt. A kálvinista auctorok szemléletét tükröző nyomdatermékek szempontjából a heidelbergi az érdekes, mert azt mutatja, hogy egy fiatal református diák a hétéves háború előestéjén a Habsburg-ház ellenségének számító Wittelsbachokat üdvözölte.⁸⁶

A felvilágosodás századában Európában rendszeresen jelentek meg olyan nyomdatermékek, amelyek a Magyar Királyságban élő reformátusok helyzetét mutatták be. Mivel ebben az időszakban már a nyomtatott sajtó olyan méreteket öltött, amelyet lehetetlen áttekinteni, rengeteg olyan forrás rejtőzik ezekben, amelyek teljesen ismeretlen szemszögből ábrázolják a kálvinista egyházat. Például az európai protestáns közélet számára érdekes és egyben lényeges kérdés volt az új bibliakiadások sorsa, hiszen ezzel a sola Scriptura elv alkalmazását látták biztosítva. 1752-ben a weimari *Acta historico-ecclesiastica* című folyóiratban a fentebb említett Bázelen megjelent Károlyi-biblia kiadásáról közöltek egy recenziót, amely külön felhívta a figyelmet a Szentírás szöveggondozásában Pap István, Török Ferenc és Jakob Christoph Beck szerepvállalására.⁸⁷

Rengeteg lehetőség rejlik a paratextusok, a margináliák és a possessorok kutatásában is, mert a református egyház történetének szempontjából alapvető jelentőségű a kapcsolati hálózatok rekonstruálása, amelyre ezek az adatok rendkívül jól alkalmazhatók. Az utóbbi évtizedekben ez igen népszerű lett a történészek körében, viszont a nyomdatermékekből kinyert információkat nem mindig kapcsolták össze levéltári forrásokkal. Érdemes pedig megfontolni, mire következtethetünk például egy könyvben talált ajánlással, ugyanis az még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ajánlásban szereplő anyagilag is támogatta a könyv megjelenését. Néha előfordul a dedikáció szövegkörnyezetéből, hogy egyértelműen anyagi támogatás áll a háttérben, de többnyire

bez, 2, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatolva*, Debreczen, Városi Nyomda, 1894, 89.

⁸⁶ Mogyorosy Sámuel: *Carmen gratulatorium... Domino Carolo Theodoro*, Heidelbergae, typis Joh. Jacobi Haener, [1755?]; Uő: *Elegia gratulatorio salvatoria, qua... Domino Hermanno von Alphen*, Hanoviae, typis Philippi Casimiri Mülleri, [1755?]; Uő: *Clara pii cordis desideria... cum diem natalem celebraret quinquagesimum nonum viro celeberrimo, ampl. consistorii euang. Hannouiensis membro D. S. S. theol. doctori pio, Go. Beniamini Schael... ac optimae coniugis, D. D. Mariae Susannae natae Ostringeriae*, Hannoviae, typis Philippi Casimiri Mülleri, [1755?].

⁸⁷ Neue Ausgabe der ungarischen Bibel, *Acta historico-ecclesiastica, oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten*, 16. Band, 1752/93, 352–354.

nincs ilyen jellegű adat a paratextusokban. A mecénási támogatást valójában levéltári forrásokkal lehet inkább bizonyítani.⁸⁸

A rendszerváltás után a református tárgykultúra felmérése komoly lendületet kapott, amely a *Magyar Református Egyház Javainak Tára* nevű sorozatban lát napvilágot. A textíliák és úrasztali edények, valamint a harangok pontos összeírása történeti következtetések levonására is alkalmas. Ezzel természetesen a szakma is tisztában van, hiszen igen nagy számban jelentek meg művészettörténeti és tárgyi néprajzi elemzések, amelyek erre a gyűjtésre alapozták következtetéseiket.⁸⁹ Régóta ismert az is, hogy a református művészetben a képi ábrázolásnak is sokféle módja létezett. Például a közlények létezésében a kálvinista teológia is hisz, ezért templomokban, textíliákon és anyakönyvekben is találunk ördögábrázolásokat. Ennek köszönhetően 1760-ban a debreceni kollégium matrikulájának címlapjára ráfestették az ördögöt.⁹⁰ Érdekes eszkatológiai kérdéseket vetnek fel az ilyen jellegű ábrázolások, mert népszerűségük arra utal, hogy a gyülekezetek nemcsak az ördögtől tartottak, hanem érdeklődtek a túlvilág iránt is. A református dogmatika szerint a túlvilág az emberek által nem megismerhető, a keresztyének számára legfontosabb eszkatológiai tény a feltámadásra vonatkozó reménység.⁹¹ Mégis érdemes lenne módszeresen megvizsgálni azoknak az egyházközségeknek az iratanyagait, ahol ilyen jellegű ábrázolások vannak, mert elképzelhető, hogy a dokumentumokban kísértethistóriáktól kezdve, túlvilágábrázolásokon át, egészen a boszorkányságig a képi ábrázolásokkal összefüggő adatokat találunk.

JAVASLATOK A FORRÁSELEMZÉSRE

Látható, hogy nagyon sokféle forrástípus áll a rendelkezésünkre, amelyeknek feldolgozása szükséges a hagyományos filológiai eszközökkel. A több évtizedes forrásközlő munkák nagy számának köszönhetően viszont lehetőségünk van más módszerek használatára is. Néhány éve egyre népszerűbb Franco Moretti irodalomtörténész újítása, aki bevezette a távolságtartó (*distant reading*) és a szoros olvasás (*close reading*) fogalmakat, amellyel arra utalt, hogy nagy

⁸⁸ Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kosuth–EKF, 2013, 151–156.

⁸⁹ Pl. P. Szalay Emőke: *Református egyházművészet*, Debrecen, MRE Gyűjteményi Tanácsa, 2012.

⁹⁰ Szacsavay Éva: Protestáns ördöggépzetek: kép és üzenet, in: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág: vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*, Bp., Balassi, 2001, 100–110.

⁹¹ Szathmáry Sándor: *Eszkatológia*, Bp., MRE Zsinat, Doktorok Kollégiuma, 2001, 175.

mennyiségű szöveget úgy is lehet elemezni, hogy nem lineárisan (szorosan) olvassuk azt, hanem a bennük található nagy mennyiségű adatot próbáljuk meg kinyerni belőlük, és így új összefüggéseket kaphatunk történelmi események megértéséhez.⁹² Mivel a legtöbb forrásközlés digitálisan is elérhető, érdemes lenne matematikai modelleket is felhasználni a történelmi elemzésekhez. Az erdélyi evangélikus szász családok esetében már elvégeztek egy ilyen jellegű kutatást, habár Nagy Andor munkája nem digitálisan elérhető szövegeken alapult, hanem nagy mennyiségű levéltári forrásból és paratextusokból kigyűjtött adatokat dolgozott fel relációs adatbázisban. Így sikerült a szász vezető elit kapcsolati hálózatát rekonstruálni.⁹³ A református anyag esetében hasonló munkákat lehetne elvégezni, de fontos a kutatás megtervezése során szem előtt tartani azt, hogy a nagy mennyiségű adat elemzésekor is fennáll a tévedés lehetősége. Adatbázis építéssel rekonstruálni lehet egy kapcsolati hálózatot, de ezzel még nem lehet mérni a kapcsolat minőségét. Matematikai alapon kimutatott kapcsolat mögött elképzelhető, hogy zsarolás vagy tekintélytisztelet rejlik, amelyet igazolni leginkább csak filológiai úton lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Elemér: *A salvus conductus és a magyar peregrináció, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, L. évf., 1996/2, 3–14.
- BARÁTH Béla Levente–OROSZ Adrienn: A presbiteri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon, *Debreceni Szemle*, XVII. évf., 2009/3–4, 363–373.
- BARÁTH Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a Türelmi rendeletig, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 11–14.
- BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen (...) Könyvnyomda Vállalata, 1908.
- BÁRTH János: *Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején*, Topolya, Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2017.
- BÁRTH János: *Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849)*, Bp., MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport, 2019.

⁹² Péter Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”, *Aetas*, 30. évf., 2015/1, 6.

⁹³ Nagy Andor: A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel, in: Ballabás Dániel (szerk.): *Hagyományos források, új megközelítések: a digitalizáció kínálta lehetőségek a történelmi kutatásokban*, Eger, EKE Líceum, 2019, 69–101.

- BÉLAY Vilmos: *Magyar Kancelláriai Levéltár. Repertórium*, Bp., MOL, 1973.
- BENCSIK János: Egyek község az egri káptalan birtoka antifeudális és antiklerikális harca a XVIII. században, in: Bencsik János–Módy György–Szalay Emőke: *Tanulmányok Egyek múltjából*, Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1981, 39–52.
- BENDA Borbála–KOLTAI András: Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában, *Lymbus. Magyarágtudományi forrásközlemények*, 2008.
- BERNHARD, Jan–Andrea: Die Basler Ausgabe der Károli-Bibel von 1751: Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch*, 29. Band, 2008, 85–98.
- BÍRÓ Sándor [et al.]: *A magyar református egyház története*, Bp., Kossuth, 1949.
- BÓNISNÉ WELLON Emma (közread.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyéek szerint besorolt iratok*, 1, *Egri egyházmegye*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1969, III–IX.
- BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Bp., MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2013.
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985.
- CSÁJI Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf., 1958, 34–74.
- CSEPREGI, Zoltán (bearb.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, 2, *Handschriften*, Bp., MTA KIK, 2015.
- CSOHÁNY János: A magyarországi protestáns tabor lelkészeti (1835–1918), *Alföldi társadalom*, 5. évf., 1994, 25–36.
- DARVAS Tibor: Az iskolai oktatás története Gyomán, in: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*, Gyoma, Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977, 255–318.
- DEKKER, Rudolf: Jacques Presser's Heritage: Egodocuments, *Study of History Memoria y Civilización*, 5. vol., 2002, 13–37.
- DIENES Dénes: Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, in: Uő (szerk.): *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, SRKTGY, 1998, 1–84.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története*, 1–2, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.
- DÓKA Klára: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 2, *Plébániai levéltárak*, „A” kötet, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1986.
- FATA, Márta: Wir richten ein ganz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen, in: Christine Absmeier (hrsg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis 19. Jahrhundert*, Stuttgart, Kohlhammer, 2018, 117–154.
- FAZEKAS István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv Magyar vonatkozású iratai*, Bp., Osiris, 2015.

- FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal: *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akad., 1961.
- FÜR Lajos: A bécsi ágens, Bessenyei György, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, IX. évf., 1999, 69–81.
- GŐZSY Zoltán: Az egyháztörténet 18–19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban, in: Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2006, 121–134.
- GRANASZTÓI Olga: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók, in: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Gondolat, 2008, 656–667.
- GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018.
- HEGYI Ádám: „...*Azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...*”. *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2018.
- HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Bp., METEM, 2004.
- KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzása*, Bp., Akad., 1980.
- KÁLLAY István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*, Bp., Akad., 1989.
- KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: a magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998.
- KIS Bálint: A helyéceiai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírasi történeteinek emléke, in: *A Békési–Bánati Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 79–81.
- KÖBLÖS József (szerk.): „*Processus visitationis*” *Torkos Jakab Egyházlátogatása 1747-ben*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011.
- KÖRMENDY Lajos: *Levéltári kézikönyv*, Bp., Osiris, 2009.
- KÓSA László: A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál, in: *Uő: Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akad., 2011.
- KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1996.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: A Temesi Bánság vallási ügyei az osztrák Államtanács 1771–72-es jegyzőkönyveiben, *Délvidéki Szemle*, 1. évf., 2014/1, 15–30.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, Bp., METEM, 2018.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: Az osztrák Államtanács szerepe az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikájában. Rekonstrukciós kísérlet a kongruaügyek példáján, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 117–136.
- LADÁNYI Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében, *Somogy megye Múltjából*, Levéltári Évkönyv, III. évf., 1972, 91–118.

- LADÁNYI Sándor: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom vármegyében, *Limes*, XIV. évf., 2001/3, 43–48.
- LADÁNYI Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Bp., KRE HTK Egyháztörténeti Intézet, 1997.
- MOGYOROSY Sámuel, *Dissertationucula theologico-philologica...*, Heidelberg, typis Joannis Ajcobi Haener, 1755 (RMK III/XVIII, 1080).
- MOGYOROSY Sámuel: *Carmen gratulatorium... Domino Carolo Theodoro*, Heidelbergae, typis Johan. Jacobi Haener, [1755?].
- MOGYOROSY Sámuel: *Clara pui cordis desideria... cum diem natalem celebraret quinquagesimum nonum viro celeberrimo, ampl. consistorii euang. Hannouiensis membro D. S. S. theol. doctori pio, Go. Beniamini Schael... ac optimae coniugis, D. D. Mariae Susannae natae Ostringeriae, Hannoviae*, typis Philippi Casimiri Mvlleri, [1755?].
- MOGYOROSY Sámuel: *Elegia gratulatorio salvatoria, qua... Domino Hermanno von Alphen*, Hanoviae, typis Philippi Casimiri Mülleri, [1755?]
- MOGYOROSY Sámuel: *Hancce suam de praestantia humilitatis et foeditate superbiae in locum I. Petri vers. 5. tractatiunculam. Humilitatis verae totidem speculis ... senatus ... Debretzinensis membris ... gratiam, pacem... esse*, Hanoviae, typis Filippi Casimiri Mülleri, 1755 (RMK III/XVIII, 1081.)
- MOLNÁR Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, XXXVIII. évf., 1995/5, 269–274.
- MOLNÁR Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333.
- NAGY Andor: A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel, in: Ballabás Dániel (szerk.): *Hagyományos források, új megközelítések: a digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban*, Eger, EKE Líceum, 2019, 69–101.
- NAGY Géza Balázs (ford.): *Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia historia domusa 1774–1864*, Csongrád, Oppidum, 2018.
- NAGY Lajos: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 1, *Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai*, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1983.
- Neue Ausgabe der ungarischen Bibel, *Acta historico-ecclesiastica, oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten*, 16. Band, 1752/93, 352–354.
- P. SZALAY Emőke: *Református egyházművészet*, Debrecen, MRE Gyűjteményi Tanácsa, 2012.
- PAPP Ingrid: A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú magyarországi evangélikus polgárság körében. A kora újkori magyarországi halotti beszéd kutatása, *Történelmi Szemle*, 59. évf., 2017/2, 299–314.
- PESTI Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kossuth–EKF, 2013.

- PÉTER Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”, *Aetas*, 30. évf., 2015/1, 5–30.
- RAVASZ Boriska: *A Magyar állam és a protestántizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*, Bp., Sylvester, 1935.
- RÉVÉSZ Imre, ifj.: *Sinai Miklós és kora*, Bp., Akad., 1959.
- RÉVÉSZ Kálmán: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, *Sárospataki Füzetek*, IV. évf., 1860/4, 58–97.
- SALACZ Gábor: A Cassa parochorum története, *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 3. évf., 1933, 121–154.
- SASHEGYI Oszkár: A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726–1730), *Magyar Könyvszemle*, 90. évf., 1974/1–2, 40–54.
- SCHERMANN Egyed: A protestáns cenzúra teljes kialakulása, *Pannonhalmi Szemle*, 6. évf., 1931, 213–227.
- SCHULZE, Winfried (hrsg.): *Ego-Dokumente, Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin, Akademie, 1996.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME–ERE, 2000.
- SZABADI István–BARÁTH Béla Levente: Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009), in: Fazakas Gergely Tamás–Csorba Dávid–Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a korai újkorban*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009, 9–35.
- SZABADI István: „Keresik sokan régi leveleiket”. A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban, in: Dáné Veronka–Szabadi István (szerk.): *„Ekleziának, egyházi szolgálóknak egyetlen dajkája.” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2014, 85–96.
- SZABADI István: „Mindenek jó renddel és ékesen legyenek Ti Közöttetek...” *A Békés–Bánati, Bibari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyéek vagyonszétvárosi jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, TTREL, 2016.
- SZABÓ Zoltán József: *A magyar református egyházszervezet első két évszázada*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 2004.
- SZACSVAY Éva: Protestáns ördöggépzetek: kép és üzenet, in: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág: vallásfilozófiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, Bp., Balassi, 2001, 100–110.
- SZATHMÁRY Sándor, *Eszkatológia*, Bp., MRE Zsinat, Doktorok Kollégiuma, 2001.
- SZATMÁRI Judit: Református egyházkerületi protokollumok a Dunamelléken – az 1700-as évek kevésbé ismert forrásai, *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, VI. évf., 2004/1, 83–98.
- SZENTPÉTERI Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*, Bp., MRE, 1948.
- SZEREMLEY Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története*, 1–2, Hódmezővásárhely, Roth, 1927–1938.

- TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Könyvtára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).
- TÓTH Béla: A kollégium története a XVIII. században, in: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., MRE Zsinat, 1988, 66–142.
- TÓTH Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásának rendje 1762-ből*, Debrecen, DRTA, 1964.
- TÓTH Levente: Egyházi viszonyok a 18. században: a katolikus egyház, a református egyház, az unitárius egyház, görögkeleti és görögkatolikus közösségek, szórványok, in: Egyed Ákos–Hermann Gusztáv Mihály–Oborni Teréz (szerk.): *Székegyföld története*, II, 1526–1867, Székelyudvarhely–Haáz Rezső Múzeum–EME–MTA BTKI, 2016, 423–442.
- TÓTH Levente: Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2003–2013 között, in: Péntek János–Salat Levente–Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2003–2013 között*, 1, Kolozsvár, MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság, 2015, 201–221.
- TÓTH Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 1, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület legrégibb jegyzőkönyvéből 1568–1765-ig*, Debrecen, Városi Nyomda, 1894.
- TÓTH Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 2, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatozva*, Debrecen, Városi Nyomda, 1894.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Bp., Akad., 1973, 85.
- TROSTOVSZKY Gabriella: A Helytartótanácsi Levéltár „Acta studiosorum acatholicorum” című állagának mutatója, *Levéltári Szemle*, XXXVIII. évf., 1988, 59–60.
- V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.
- VANYÓ Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*, Pannonhalma, Stephaneum, 1941.
- ZAKAR Péter: A tábori lelkipásztorkodás forrásai 1773–1868, *Egyháztörténeti Szemle*, 1. évf., 2000/2, 23–29.
- ZAKAR Péter: *A tábori püspökség története 1773–1868*, Szeged, Gerhardus, 2010.
- ZAKAR Péter: Az erdélyi tábori főlelkészség története, *Aetas*, 2002/1.
- ZOVÁNYI Jenő: Adatok a 18. század első felében tartott református konventek történetéhez, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, III. évf., 1904, 24–39.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinat, 1977.

ABSTRACT

Ádám Alex Hegyi: *Administrative, Manorial, and Church Documents in the Service of the History of the Reformed Church in Hungary in the 18th century*

Most researchers used only the key sources as they explored the history of the Reformed Church, and considered many secondary documents unnecessary. Therefore, this paper describes the types of the 18th century sources in detail. Based on that, documents can be classified into the following groups: documents of the Reformed Church, documents about the members of the Reformed Church compiled by the Catholic Church, administrative documents, and manorial documents. The paper points out the significance of printed books and the historic value of museum objects. Finally, it proposes the development of digital tools and databases that will make the orientation in historical sources simpler.

Keywords: history of administration in Hungary, methodology of church history, Reformed Church in Hungary in the 18th century, documents of the Reformed Church in Hungary

Mutató

HELYNÉVMUTATÓ

- Aba 262, 267
 Abos 85
 Alsóörs 260
 Alsóság 193
 Alsósebes (Nižná Šebastová; SK) 85, 216
 Altdorf 194
 Amszterdam 151, 157, 158, 168,
 Bácska 236
 Baden 182
 Bakonybánk 264
 Bakonycsernye 264
 Bakonyszentlászló 264
 Bakonyszombathely 264
 Bakonytamási 264
 Balatonfőkajár 262, 265
 Balatonkenese 262
 Bártfa 64, 83–85
 Bázél 183, 248–249, 267
 Bécs 64, 143–145, 149, 153–156, 183,
 186–199, 209, 240, 214, 232, 239,
 244, 278
 Berlin 154, 156
 Besztercebánya 39
 Bodajk 263, 268
 Bodrogszentés 96
 Bogárd 264
 Bogviszla 238
 Boly 97
 Borsosgyőr 264
 Bödöge 264
 Boroszló (Breslau, Wrocław; PL) 154–
 157, 168
 Brandenburg 187
 Brassó 40
 Bréma 171
 Breslau ld. Boroszló
 Brieg (Brzeg; PL) 167
 Brünn 38,
 Buda 39, 136, 149, 232, 234–236, 240
 Budaháza 99
 Budapest 13,
 Csákvár 95, 268
 Csepely 98–101
 Csíksomlyó 40
 Csongrád 239
 Csót 264
 Csurgó 263, 266,
 Dabrony 265
 Debrecen 43, 44, 69, 72, 103, 109, 118,
 121, 124, 133, 142, 144, 169, 178,
 180, 181, 183, 230, 246, 248, 250,
 281–286
 Delft 147
 Dereske 264
 Dordrecht 147
 Eger 39, 40, 55, 56, 63, 64, 93, 117,
 129, 144, 205, 215, 217, 239, 247,
 Egyek 247
 Enyed 178
 Eperjes (Prešov, Preschau; SK) 63, 65,
 83, 85, 97, 145, 153, 158, 160, 166,
 181, 211, 212, 215, 216,
 Érsekcsanád 238
 Érsekújvár 40
 Esztergom 40, 59, 61, 85, 131, 191,
 235
 Fehérvárcsurgó 263
 Felsőbánya 282

- Felsőgörzsöny 264
 Felsőörs 260, 266
 Fraknó 56
 Franeke 74, 133, 151
 Frankfurt and der Oder 71, 133
 Füle 262, 265
 Gecse 264
 Genf 75, 183
 Gönc 74
 Gouda 147
 Göttingen 14, 21, 153
 Gyimót 264
 Gyoma 246
 Gyöngyös 65, 259
 Győr 39, 40, 180, 212
 Györköny 198
 Groninger 150, 156
 Haarlem 147, 150–152, 158–160, 162, 166
 Hága 142, 186
 Hajmáskér 261, 265, 268, 269
 Halle 187–195, 205, 206, 209, 210
 Halmi 281
 Hamburg 186
 Hannover 195, 248, 249
 Heidelberg 248, 249
 Héthárs (Siebenlinden, Septem Tilies, Lipany) 83, 86–90
 Hódmezővásárhely 103, 107, 123, 124, 159, 227, 246
 Innsbruck 38
 Iszkaszentgyörgy 267
 Jéna 196, 197
 Jeruzsálem 163
 Kádárta 265
 Kajászsószentpéter 263
 Kalocsa 238
 Karakószörcsök 265, 266
 Karlóca 208
 Kassa 39, 56, 59, 62, 64, 65, 69–71, 75, 77, 80, 81, 83, 96, 129, 145, 214
 Kecskemét 43, 274, 276, 277
 Kiel 190
 Királyhelme 92–98
 Kisbánya 216
 Kisgéres 96
 Kiskapos 98–100
 Kismarton 56
 Kispirit 263
 Kistapolcsány 61
 Kistormás 198
 Kisszeben 56, 83, 90
 Kolozsvár 29, 169, 230, 284
 Komárom 118, 124, 129–132, 178, 180
 Konstantinápoly 186, 187
 Koppenhága 189
 Kölcse 281
 Kőszeg 193, 196
 Languedoc 163
 Leiden 133, 142, 144, 145, 147–149, 151
 Leipzig ld. Lipcse
 Lelesz 92–97, 100
 Léva 18, 22, 32, 129, 205
 Linz 31
 Lipany ld. Héthárs
 Lipcse 196, 197
 Litér 268
 London 186
 Lovászpátona 264
 Lőcse 83, 145
 Madrid 186
 Makó 280
 Máty 261
 Máramaros 85, 281
 Marcalgergelyi 268
 Mariazell 266
 Mencshely 265
 Merény 217
 Mezőlak 264
 Mezőszentgyörgy 265
 Mezőtúr 280, 281
 Mihályfalva 283
 Miskolc 40
 Modor 59–63, 198
 Monor 273
 Moszkva 186
 Nagybánya 70, 75, 281, 282
 Nagydém 266
 Nagykanizsa 40

- Nagykapos 98–101
 Nagykároly 77, 103–105, 107, 108,
 126, 246, 282
 Nagykőrös 43, 274
 Nagypirit 263
 Nagyvárad 107
 Nagyvázsony 266
 Nantes 163
 Nemescsó 193, 197
 Nemesvámos 263
 Noszlop 266
 Noyon 73, 75
 Nürnberg 189, 196, 197
 Nyírbátor 280
 Nyíregyháza 43
 Osgya (Ožďany; SK) 217
 Ödenburg ld. Sopron
 Ősi 268
 Őskü 264
 Padrag 262
 Pápa 43, 129, 178, 264
 Pápakovácsi 264
 Pápateszér 264
 Papkeszi 269
 Párizs 186
 Partium 229, 280
 Pataj 238
 Patak ld. Sárospatak
 Pátka 261
 Pécs 39, 40
 Perbenyik 96
 Pernegg 93
 Pest 40, 43, 47, 65, 143, 133, 275
 Poprád 87
 Poroszország 188
 Porrog 266
 Pozsony 58–62, 144, 145, 181, 193,
 195, 196, 198, 278, 282
 Ráckeresztúr 263
 Ráckeve 276
 Rátóti 260
 Réde 264
 Regensburg 197
 Róma 64, 134, 154, 156, 266
 Rotterdam 147
 Rozsnyó 40
 Sagan 38
 Sárkeresztúr 261, 267
 Sárospatak 13, 21, 43, 44, 48, 59, 62,
 63, 74, 75, 77, 84, 109, 118, 130,
 141, 142, 178, 184, 271
 Schleswig 190
 Selmezbánya 198, 199, 215
 Semmering 212
 Seregélyes 261
 Sikátor 264
 Sóly 268
 Sopron 55–62, 65, 66, 93–95, 145, 191,
 193, 195, 196, 198, 199, 212, 259
 Stockholm 186, 189
 Sukoró 262
 Szarvas 42
 Szatmár 94, 98, 100, 107, 281
 Szécsény 94, 98
 Szeged 40, 177
 Székelyhíd 283
 Szenice 178
 Szentbenedek 238
 Szentgál 261, 265, 266
 Szentkirály 266
 Szepeskáptalan 39
 Szepesolaszi 145
 Szepesváralja 217
 Szigetszentmiklós 273
 Szilécia 167, 187, 210
 Szolnocska 96
 Tabajd 261
 Takács 261, 264, 266
 Tállya 63
 Tapolca 264
 Tarcza 90
 Tarkő 86
 Tavarna 85
 Tés 264
 Teschen 187, 188
 Tinód 264, 267
 Tolna 198
 Tótvázsony 266
 Tours 86
 Trident 208

Tunyogmatolcs 282	Vaunage 163
Tüskevár 266	Velence 183
Ungvár 39	Veskóc 99, 100
Uszód 238	Veszprém 155, 156, 234, 261–266,
Utrecht 45, 74, 141, 142, 147, 151, 162,	268, 276
166, 170, 171	Vesztfália 186
Üllő 275	Vörösberény 262, 264, 265
Vác 124, 184	Weimar 249
Vámos 263, 266	Wien 38, 186–190, 195, 209
Várad 93, 107, 280, 281	Wittenberg 29
Városlőd 265, 266	Württemberg 196, 208
Várpalota 261, 263	Zágráb 39, 40
Varsád 198	Zilah 283, 284
Varsó 186	Zürich 74, 75, 177, 178, 180–184
Vásárhely ld. Hódmezővásárhely	

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Abkoude, Johannes van 164
 Adriányi Gábor 14
 Ágoston, Szent 25, 26, 36
 Alphen, Hermann 249
 Alphen, Hyeronimus (Simons) van
 162, 170, 171,
 Ambrózy András 88, 89
 Andricius, Johann 216
 Arkai-család 95
 Arndt, Johann 196–198
 Arrenberg, Reinier 164
 Bahlcke, Joachim 145, 153, 155–157,
 210
 Bahil, Matej 145, 153, 158–162, 164–
 166, 168,
 Bajnak János 266
 Bakeš, Martin 186
 Balassa Pál gróf 217
 Balogh Elemér 241
 Balogh Margit 39
 Bánkúti Imre 94
 Bárány György 193, 195–198
 Baranyi Elek 158
 Baráth Béla Levente 126, 143, 150,
 228, 231, 237
 Barcsa János 232
 Barcza József 13, 231
 Barkóczy Borbála 85
 Barkóczy Ferenc 85, 131, 215, 217
 Barkóczy Imre 85
 Barkóczy Klára Aurora 85–90
 Barsi János 96
 Barta M. János 55, 57
 Bárth János 236, 238
 Barth, J. C. 198
 Barth, Johann Conrad 198
 Báthory István, gömöri esperes 45
 Báthory István, somlyai 45
 Báthory Zsófia 84, 92, 93, 98
 Bátori János 97
 Beck, Jakob Christoph 248, 249
 Beer, Friedrich Wilhelm
 Bél Mátyás 153, 192, 198
 Bélay Vilmos 243
 Benczédi László 55
 Bencsik János 247
 Benda Borbála 239
 Benedek, XIV. 154
 Benkóczy Emil 39
 Benkovich Ágost 93
 Bereczki Lajos 205
 Berhida-család 260
 Berkentin, Christian August von 193
 Bernhard, Jan–Andrea 248
 Bersenyi Miklós 265
 Berthóty-család 83
 Berzeviczy-család 83
 Besenyei István 283
 Bethlen Gábor 93, 103, 159
 Bethlen Miklós 298
 Beyer, Christoph Wilhelm 61
 Béze, Theodor de 25
 Bíró Pál 97
 Bíró Sándor 230
 Bocskai István
 Bod Péter 23, 26, 103, 104, 112, 126,
 165, 236
 Bodzay István 217

- Bódi István 100
Bogoly János 93
Bolsec, Jérôme 73
Boltz, Emanuel 145–147
Bónisné Wellon Emma 243
Bonte, Adrianus 148, 149
Bornemann Sámuel 88
Bornemann Zsófia 88
Borsi Pál 97
Bozzay Réka 166, 169
Bölcskei Gusztáv 205
Bredeczky, Paulus 87
Breitinger-család 178
Brezinay János 94
Brochocius, Andreas 87
Bruyninx, Jacob Jan Hamel 143
Bruyninx, Gerhard Hamel v. 183
Bubryák Orsolya 239
Bucsay Mihály 230
Bujtás László Zsigmond 166
Burchardi, Johann Anton 190
Cameracum – Cambrai 126
Caraffa, Antonio 63
Cedichius, Martin 87
Chemnitz, Cornelius 200
Chemnitz, Johann Hieronymus 188,
189, 194, 200
Cóci, Ján 87
Coquerel, Charles 163
Curiani, Ondrej 87
Cyprianus ld. Kűprianosz
Czeczei Mihály 264
Cziráky Anna 85
Cziráky József 85
Cziráky Margit 85
Cziráky Mária 85
Cziráky Zsuzsanna 85
Csáji Pál 243
Csákvári-család 95
Csáky István 55, 57, 59, 62, 63, 85
Csatári Mihály 281
Csáthi Dániel 235, 274
Csepregi Zoltán 184, 187, 193, 195,
198, 206, 228
Csohány János 240
Csonka Ferenc 266
Csorba Dávid 24, 75, 104, 177, 184,
205, 228
Csúzi Cseh Jakab 183, 184
Dallos István 275
Dániel, Martini 87
Darvas Tibor 246
Deáky István 266
Debreceni Ember Pál 62, 165, 166, 205
Debreczeni András 100
Déés János 265
Déés Mihály 265
Dekker, Rudolf 236
Dekovics Tamás 88
Dersffy-család 83
Dessewffy-család 83, 85, 86, 87
Diede zum Fürstenstein báró, Johann
Wilhelm Dietrich 195, 196
Dienes Dénes 18, 22, 24, 59, 95, 205,
227, 229, 231
Diószegi Mihály 273
Dobay Károly 86, 88, 89
Dobozi Mihály 285
Dóka Klára 239
Doloviczény, Georgius 87
Domokos Márton 121, 133
Dongó Gyárfás Géza 93
Donnermair, Christine 37
Dorrek 212
Dörnyei Sándor 148
Drakenborch, Arnold 170, 171
Draskovich Miklós 55, 57, 59–62
Droscheli Dávid 88
Dubniczai István 265
Eckhoff, Johann Christian Diederich
200
Edelmann, Johann Christian 188, 192–
194
Eisenreich, Johann Rudolph 195
Ember Győző 149
Engelbrecht, Helmut 37
Engler, Johann Georg 61
Enyedi Mihály 285
Eötvös Imre 96
Eötvös József 48

- Eötvös Miklós 72
 Erdődy Gábor Antal 144, 214, 239
 Erdődy György 55, 60
 Erdődy-család 239
 Erni-család 178
 Esterházy Ferenc 262
 Eszterházy Károly 205
 Esze Tamás 14
 Fábíán Mihály 271
 Fabini, Samuel 87
 Fata Márta 244
 Fazekas István 56, 240
 Fehér Katalin 40
 Fehérpataky László 85
 Felbiger, Johann Ignaz 36–38, 44, 45, 49
 Felhő Ibolya 66, 241
 Fenesy György 64
 Fenya András 63
 Fináczy Ernő 170
 Font Zsuzsa 188, 191
 Földi János 246
 Földváry László 271
 Francke, August Hermann 187, 191, 195, 196, 209
 Francke, Gotthilf August 195, 196
 Franckenau, Gerhard Ernst Franck von 197
 Frauenheim, Johann Heinrich 69, 75
 Fridrik, Rogalle 196
 Frigyes, II. 154, 155, 168
 Futó Sámuel 45
 Für Lajos 232
 Ganstuck, Salamon 217
 Garas István 45
 Gassitzius, Ján 87
 Gáborjáni Szabó Botond 126
 Gehrke, Roland 210
 Geleji Katona István 281, 284
 Gencsy Egyed 59
 Géresi György 100
 Gergely Jenő 39
 Gergely Sámuel 93
 Giczi Zsolt 15
 Gilst, Pieter van 147
 Gitzei Sámuel 273, 276
 Gobius, Georg 60, 61
 Gózon István 275
 Göltz, Klaus E. 209
 Gőzsy Zoltán 227, 245, 246
 Granasztói Olga 244
 Grimm, Gerald 37
 Groot, Gerrit de 147
 Gruber, Adam 62
 Gubóczy-család 94
 Gundelfinger János 94
 Guth Zsigmond 63
 Gyalay András 71
 Gyöngyösi Árva Pál 70, 145
 Gyöngyösi György 266
 György, II. 145
 Habermann, Johann Baptista 190
 Hajdu Lajos 39
 Hamerich, Ehrenfried Matthaeus 192, 194, 200
 Hammann, Konrad 153
 Haraszy Károly 98, 100, 101
 Hardeveldt, Antoni van 164
 Hasebroek, Johannes 148, 149
 Hegyi Ádám Alex 126, 177
 Hegyi Tamás 266
 Helmecki István 274, 283
 Heltai János 76, 81
 Hermann Egyed 58
 Hermann István 22
 Herner János 191
 Hibnerus, Johannes 87
 Hojzinger Pál 264
 Holl Béla 235
 Hóman Bálint 16, 22
 Horváth Cyrill 75
 Horváth Gábor 69, 72, 80
 Horváth János 264
 Horváth Sámuel 89
 Hörk József 83
 Houten, Jan ten 158
 Houttuyn, Frans 158
 Hrdlička, Josef 84
 Huszti Sámuel 283
 Hutterus, Leonhard 27

- Hybner János 87
Ihász Imre 266
Incze Gábor 15
Jäger Mihály 88
Jakab Réka 22
Jalkóczy János 63
Jánoki György 100
Jeromos, Szent 78
Jobbády István 88
Johnathi, Georgius 87
József, II. 35, 39, 96, 101, 244, 245,
261, 267
Juvenalis 79
Kacsándy László 95
Kállay István 246
Kálvin János 25, 72–75, 229
Kammel, Richard 187, 188
Kammer, Henry 165
Kanizsai Pálfi János 276
Kant, Immanuel 40
Kápolnási Mihály 285
Kaprinay István 55
Kapy-család 83
Karolina, Ansbachi 145
Károly, III. 15, 21, 65, 94, 142–145,
169, 181, 206, 211, 220, 230, 243,
261
Károlyi János 63
Károlyi-család 107, 108, 123, 133, 246
Károlyi Gáspár 8, 248, 252
Kaszap István 285
Kecskeméti Gábor 248
Kelly, James 22
Kenesei család 265
Kephalides, Samuel 87
Kerekes Ferenc 44, 283
Keresztúri György Imre 267
Keresztúri Lukács 283
Keserű Bálint 191
Kindermann, Ferdinand 42
Királyfalvi-család 94
Kis Bálint 230
Kiss István 265
Kiss Kálmán 143
Klein, Samuel 87
Kleisch, Johannes 87
Klementis, Zachariáš 87
Klisch, Martin 87
Klobusiczky Antal 85
Klobusiczky Ferenc 62
Klobusiczky István 85
Kloes (Kloeze), Jacobus van der 147
Kloot, Pieter van der 147
Klosterberg, Brigitte 189–195, 198–
200, 206, 209
Knapp Éva 70, 81
Kóczán Ferenc 260
Kollonics Lipót 57
Kollonitsch, Siegmund von 187
Koltai András 239
Komáromi János 30
Komáromi Csipkés György 144, 169, 214
Komjáthy Ábrahám 45
Kónya Annamária 126
Kónya Peter 84, 87
Kopcsányi János 265
Kormos László 283
Kortholt, Christian, ifj. 153, 190, 195,
197–200
Kósa László 237
Kosáry Domokos 17, 22, 247
Kovács Ábrahám 205
Kovács Géza 196
Kovács Kálmán Árpád 126, 228, 241, 242
Kovács Teofil 18, 22, 205
Kowalská, Eva 62
Köblös József 234
Könyves Tóth Mihály 285
Körmendi Péter 282
Körmendy Lajos 240, 245
Krabinger, J. Georgius 25
Krobot János 40
Kubányi György 198
Kunitz Károly 96
Kühnert, Wilhelm 186, 188, 193, 194
Küprianosz, Szent 25
Ladányi Sándor 13, 235
Lambrecht Gizella 193
Lampe, Friedrich Adolf 162, 165, 170,
171

- Lange, Nicolaus 190, 199
Langjahr, Johann Jacob 200
Láni, Juraj ld. Láni György
Lányi György 16, 27
Lee, Jan van 151, 158, 160
Lehmann, Max 156
Lehotská, Darina 60, 62
Leibniz, Gottfried Wilhelm 190
Lendvai Tamás 48
Lenner András 264
Lerche, Johann Christian 191–194,
199, 200
Leskó Éva 88
Leskó József 93
Linden, Dirk onder de 158, 164
Lipót, I. 57, 58, 212
Lipót, II. 233
Lippai Sámuel 76, 77
Lorántffy Zsuzsanna 84
Lubovenszky, Michael 87
Lucae, Ondrej 87
Lucht, Dirk 147
Lukácsi Zoltán 40
Luther Márton 23, 72, 74, 83, 87, 196
Malapert, Abraham 183
Malapert, David 183
Mályusz Elemér 17
Mandics Antal 241, 242
Manlius, Juraj 87
Mányoki István 267
Mária Terézia 16, 17, 21, 36, 38, 39,
100, 142, 148, 149, 155, 156, 167,
169, 170, 206, 212, 220, 242
Márkus Dezső 58
Marosi Mihály 273, 275
Marperger 196
Marshall, Peter 22
Marshoorn, Johannes 147
Martin Scheutz 190–192, 194, 195, 198
Martinides, Tomaš 87
Márton János 99, 100
Matthaeides, Samuel 87
Matzkó Mihály 87
Mátyás király 177
Mednyanszky, Paulus Leopoldus 71
Meszlényi János 268
Meusel, Otto 191
Mihalik Béla Vilmos 56–59, 63, 65
Mijn, Isaac vander 147
Miklós Ödön 142
Milde, Vincenz Eduard 40
Miletz, Eliaš 196
Miletz, Samuel 198
Milotai Nyilas István 72
Mogyorósy Sámuel 248
Mohl, Elias 198
Mokcsay János 99, 100
Mokcsay László 100
Mokcsay Pál 100
Mokcsay Sándor 100
Mokcsay-család 98
Mokos Gyula 271, 273, 274
Molnár Ambrus 227, 228, 232
Molnár Szulpicz 59
Molnár Zsolt 94
Monok István 189, 206, 207, 209
Moretti, Franco 250
Mórocza-család 260
Moser, Johann Jacob 208, 210, 215
Mosheim, Johann Lorenz von 200
Möllenhoff, Christian Nicolaus 194,
196–200
Muthmann, Johannes 187, 199
Nagy Andor 251
Nagy Géza Balázs 239
Nagy Iván 86
Nagy János 265, 266
Nagy Lajos 239
Nagy Sándor 97
Nagyfalusi János 285
Napóleon 182
Natus, Fabianus 29
Németh András 40, 42
Németh vagy Lőrincz Judit 264
Némethy Gergely 62
Nemo K. 96
Neszt Judit 39
O'Malley, John W. 22
Oberuč, Ján 153
Oehler, Franciscus 198

- Oertel, Johann Gottfried 198
Okolicsányi Imre 241
Oláh Tamás 93
Olajos András 97
Orban, Johann Daniel 209
Orosz Adrienn 231, 251
Oroszi István 283
Osvald Ferenc 265
Ott-család 178
Otto, Karl von 188
Outmans, Frederik 147
Ovidius 78, 80
Oxenstierna, Bengt Gabrielsson 183
Ölvedi András 276
P. Szalay Emőke 250
Padányi Bíró Márton 131, 155–157,
234, 261, 264, 265
Paikos Endre 70
Palm, Johann Heinrich von 195
Palm, Renate von 195
Palsicz atya 62
Pápay József 267
Pápai Páriz Ferenc, id. 165, 166
Papp Ingrid 248
Passuth János 89
Pászti László 206
Patai János, ifj. 272, 273
Pataji Pál 99, 100
Pataki István 99, 100
Pathai Baracsi János, id. 276
Pathai Sámuel 276
Pauli, August Gottfried 195
Pavercsik Ilona 69, 70, 75
Péchy-család 83
Pestalozzi, Johann Heinrich 44, 46
Pesti Brigitta 250
Péter Katalin 13, 85
Péter Róbert 251
Petersen, Johann Wilhelm 191
Petrik Géza 149, 151, 158
Petschauer Zsuzsanna 88
Pfeilschifter, Frank 73
Pilarik, Stefan 61, 62
Pilgram, Johann Sigismund 191, 199
Plasger, Georg 15
Pohl József 196
Pohl Mátyás 196
Poley, Jacobus 87
Polgári Mihály 180, 181
Poot, Abraham van 165, 166, 169
Potyondi Zsigmond 265
Presser, Jacques 236
Pruzsinszky Pál 143
Pusztai Gábor 166
Pütter, Johann Stephan 14, 21
Pyrker László 39, 40
Rabacher, Johann Andreas 198
Ráday I. Gedeon 278
Ráday II. Gedeon 136, 278
Ráday Pál 235, 278
Ráday család 278
Raffay Sándor 15
Rákóczi Ferenc, I. 92
Rákóczi Ferenc, II. 85, 93
Rákóczi György, I. 84, 177, 181
Rákóczi György, II. 92
Rambach, Johann Jacob 197
Rancke, Leopold von 22
Rápóti Pap Mihály 283
Raupach, Bernhard 187, 188
Rauwenhoff, L. W. E. 27
Ravasz Boriska 242
Reingrabner, Gustav 189
Reuß, Heinrich 191
Révész Imre, ifj. 232
Révész Kálmán 15, 108, 233, 234
Rezik, Ján 87
Rippel, Hermann 187
Ritter, Moritz 14
Rogall. G. F. 196
Román János 63
Roskoványi-család 83
Rousseau, Jean-Jacques 40, 44, 46
Royal, Susan 22
Rózsa György 206
Ruffiny, Johannes / Ján 87, 89
Ruyter, Michiel de 168
Salacz Gábor 243
Sámbár Mátyás 76, 77
Sander, Heinrich 194

- Sartoris János 193, 196–198
Sashegyi Oszkár 244
Savoyai Jenő 190, 211
Schael, Hermann 249
Schaffgotsch, Philipp Gotthard von 154, 156
Schaper, Annegret 188, 193
Schedius Lajos 41, 44
Scheffsky, Johann Friedrich von 192
Schermann Egyed 169, 244
Schmersahl, Elias Friedrich 187, 194, 195, 197–199
Schmidt, Berthold 191
Schmidt, Peter Nicolaus 198, 200
Schnaderbach, Georg Friedrich 198, 199
Schnettger, Matthias 186
Schöllinger Ferenc 93
Schultens, Albert 142
Schulze, Winfried 236
Schwarz, Karl W. 187
Seckendorff, Friedrich Heinrich von 198
Seefeldt, Fritz 190, 193, 194, 197
Segesváry Lajos 141, 143, 170
Serbelloni, Fabrizio 154
Serpilius, Samuel Wilhelm 198
Simándi Bodó Mihály 272, 276
Simoncsics Gellért 61
Sipos Gábor 231, 282
Sombori József 40
Somogyi Erzsébet 265
Sowitsch, Christoph 199
Spener, Philipp Jacob 190, 191
Stanzel, Josef 37
Steiner, Stefan 189
Stöckel Lénárd 84
Stubbe, Christian 190, 193, 194, 197, 198
Stübner, Conrad Gebhard 192
Suke, Christoph Gerhard 194, 200
Szabadi István 228, 229, 235
Szabadi János 263
Szabó János 265
Szabó Péter 265
Szabó Zoltán József 229
Szacs vay Éva 250
Szakál János 40
Szakály Ferenc 14
Szakmári János 94
Szapáry grófnő 85
Százaz Orsolya 24
Szathmáry Sándor 250
Szatmári István 281
Szatmári Judit 233, 235, 271, 272
Szatmárnémeti Pap István 248
Szávuly Mária 148
Szécsényi Antal, gróf 85
Szegedy Ferenc Lénárd 65
Szekfű Gyula 16, 22
Szekfű József 265
Szél Ferenc 266
Szél György 266
Szél Katalin 266
Szelényi Ödön 42
Szelepcsényi György 59, 61
Szenci Molnár Albert 23
Szentiványi grófnő 85
Szentiványi László 63
Szentpéteri Kun Béla 232
Szerdahelyi Gábor 69, 71–77
Szeremley Gábor 44
Szeremley Sámuel 227
Szilágyi Ferenc 281
Szilágyi Sámuel 22
Szimonidesz Lajos 144
Szinyei Merse-család 83
Szirmay István 56, 86, 87
Szirmay Tamás 85, 86, 89
Szirtes Zsófia 191
Szombati Márton 99, 100
Szomolányi Benedek 59
Sződi P. István 283
Szögi László 177
Szőlősi István 285
Szőnyi Benjámin 108, 119, 120, 123–126, 130–136
Szőnyi Kováts Gergely 124
Szőnyi Nagy István 26, 28
Szőnyi Virágh Mihály 272
Sztáray Imre 85

- Szunyogh Ferenc 242
Szűcs János 262
Tahy Ferenc Károly 94
Tar Attila 248
Tasnádi István 99, 100
Tatay István 198
Teleki Mihály 93
Tertullianus 25, 26, 28
Teschinszky János 88, 89
Teschinszky Mária 88
Tessedik Sámuel 42
Thal-család 195
T(h)ol, Pieter van 147
Thököly Imre 55, 57, 59, 60, 63, 93, 98
Tirsch Krisztián 88, 89
Tokaji Anna 88
Tokaji, királyhelmeci prédikátor 95
Torkos András 196
Torkos Jakab 234
Tormássy János 271, 272, 277
Tóth Béla 231
Tóth Endre 235
Tóth Ferenc 112, 133
Tóth Lajos 42
Tóth Levente 227, 228
Tóth Sámuel 233, 248
Tóth Sándor 193
Tóth Zsombor 16, 23, 25, 30
Tóthpápay Mihály 44
Tours-i Szent Márton 86
Török Ferenc 248, 249
Tranoscus, Georg 218
Tranoscus, Samuel 218
Trautson, Johann Joseph von 187
Treitmann, Ján 87
Tresenreuter, Christoph Friedrich 194, 200
Trócsányi Zsolt 242
Trostovszky Gabriella 242
Trstzenszky, Ján 87
Túri Ferenc 267
Turlik, Ján 86
Tusor Péter 22, 206
Ugrai János 36, 42, 44, 45, 227, 231, 237
Uličny, Ferdinand 86
V. Ecsedy Judit 196, 230
Vanyó Tihamér 228
Váradi Mihály 281
Varaglia, Godfrey 25
Varga J. János 65
Varjas István 266
Vaszary Mártonné
Vay Ábrahám 99, 285
Vecsei Gergely 277
Veresegyházi Tamás 282, 283
Veresmarti L. Péter 273, 274
Vergilius 78
Verók Attila 191, 206, 207, 209, 210, 228
Vétsei János 285
Visch, Matthaeus 147
Visznaszky János 264
Voigt, Christoph Nicolaus 190–192, 198
Völker, Karl 189
Vörös Antal 66, 241
Walsham, Alexandra 22
Walther 198
Weber, Matthias 145
Weiß, Anton 38,
Weiß, Michael 198
Wellmann Imre 42
Wenndrich, Georg 192, 194
Wesselényi Ferenc 55
Winter, Eduard 190, 191, 198
Wittelsbach, Karl Theodor 249
Wolff, Abraham 196
Wolff, Christian 194
Wor, Adriaan 158
Záborszky István 56
Zaffius, Nicolaus 183
Zákány József 44
Zakar Péter 240
Zichy Julianna 85
Zimmermann Zsigmond 63
Zlinszky Ignác 268
Zombori Péter 98
Zombory Mátyás 88
Zoványi György 233, 283, 284
Zoványi Jenő 15, 233, 248, 271
Zoványi P. György 283, 284
Zsilinszky Mihály 15, 55, 92

AFFILIÁCIÓ

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND (1957), dr. univ.

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak

munkahely: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Irodalmi Tanszék

kutatócsoport: *Inscriptiones Alborum Amicorum* (Szeged), főmunkatárs

kutatási terület: művelődéstörténet, magyar–holland kapcsolatok

CSORBA DÁVID (1975), PhD

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak–ógörög szak,
teológia MA

munkahely:

- Károli Gáspár Református Egyetem, Egyház és Társadalom Kutatóintézet, Református Örökség Műhely, tudományos főmunkatárs;
- SRTA (Sárospatak), Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Intézet, főiskolai docens

kutatócsoport:

- *Reformációkutató és Kora újkor Művelődéstörténeti Műhely* (Debreceni Egyetem), tag;
- MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport, tag

kutatási terület: magyar református egyháztörténet, prédikációirodalom, könyv- és művelődéstörténet

CSEPREGI ZOLTÁN (1964), DSc habil.

végzettség: latin–ógörög szak, teológus–lelkész szak

munkahely: Evangélikus Hittudományi Egyetem, Egyháztörténeti Tanszék,
tanszékvezető egyetemi tanár, rektor

kutatócsoport: MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport, tag

kutatási terület: reformáció, pietizmus, presbiterológia

DIENES DÉNES (1956), PhD habil.

végzettség: teológus–lelkész, levéltár, pedagógia, vallás tanár szak

munkahely:

- Sárospataki Református Kollégium, közigazgató,
- SRK Tudományos Gyűjteményei, igazgató,
- SRTA, Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Intézet, intézetvezető,

kutatási terület: református egyháztörténet, 16. századi reformáció,
Tiszáninneni Református Egyházkerület

HEGYI ÁDÁM (1977), PhD habil.

végzettség: történelem–könyvtár–Európa politika szak

munkahely: Szegedi Tudományegyetem, egyetemi adjunktus

kutatócsoport: NKFIH FK-123974 *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegyében 1711 és 1821 között* (NKFIH FK-23974) Kutatócsoport, vezető

kutatási terület: református egyház története a 18. században, egyetemtörténet, olvasmánytörténet

IMRE MIHÁLY (1946), DSc habil, professor emeritus

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak

munkahely: Debrecen Egyetem, Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet, prof. emeritus

kutatócsoport: *Reformációkutató és Kora újkori Művelődéstörténeti Műhely* (Debreceni Egyetem), vezető

kutatási terület: Szenci Molnár Albert életműve, nyugat-európai és magyar kontextusa; mártírológia, toposzkutatás, retorikák a reformáció korából, Szőnyi Benjámin életműve, pietizmus és fiziko-teologizmus interferenciája

JAKAB RÉKA (1974), PhD

végzettség: történelem–muzeológia, levéltár szak

munkahely: MNL Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém, kutatószolgálati csoportvezető

kutatócsoport: MTA Lendület *Alsópapság a 18–20. századi lokális közösségekben Magyarországon és Erdélyben* Kutatócsoport, tag

kutatási terület: egyháztörténet, társadalomtörténet, Veszprém megyei zsidóság

KÓNYA ANNAMÁRIA (1982), PhD

végzettség: történelem–filozófia tanárszak

munkahely: Eperjesi Egyetem (Prešovská univerzita), BTK, Történelmi Intézet, egyetemi adjunktus

kutatási terület: kora újkor, reformáció, református egyház története

KÓNYA PÉTER (1966), PhD

végzettség: orosz nyelv és irodalom–történelem tanárszak

munkahely: Eperjesi Egyetem (Prešovská univerzita), Történelmi Intézet, egyetemi tanár, rektor

kutatási terület: kora újkor, reformáció, várostörténet, a szlovákiai reformátusok története

MIHALIK BÉLA VILMOS (1984), PhD

végzettség: történelem–levéltár szak

munkahely: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, tudományos munkatárs, tudományos titkár

kutatócsoport: MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport, tag

kutatási területe: 17–18. századi egyháztörténet

SZABADI ISTVÁN (1964), PhD habil.

végzettség: történelem–latin tanárszak, teológia MA

munkahely:

– TTREL (Debrecen) igazgató;

– Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, egyetemi docens

kutatócsoport:

– *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegyében 1711 és 1821 között* (NKFIH FK-123974) Kutatócsoport, tag;

– *A magyar arisztokrácia kapcsolatrendszere a 16–20. században* (NKFI 120197) Kutatócsoport, tag

kutatási terület: Erdély és Partium, 16–18. század, egyház- és művelődéstörténet

SZATMÁRI JUDIT (1968), PhD

végzettség: történelem – levéltár szak

munkahely: DMREK Ráday Könyvtára, levéltáros

kutatási terület: 19. századi protestáns egyháztörténet, budapesti református egyház

TASI RÉKA (1977), PhD

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak

munkahely: Miskolci Egyetem, BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi docens

kutatócsoport: *Reformációkutató és Kora újkori Művelődéstörténeti Műhely* (Debreceni Egyetem), tag, MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport, tag

kutatási terület: retorikakutatás, eszmetörténet, 17–18. századi irodalomtörténet

TÓTH ZSOMBOR (1974), PhD habil.

végzettség: magyar nyelv és irodalom–angol nyelv és irodalom tanárszak, történelem MA, irodalomtörténelem PhD, néprajz- és kulturális antropológia PhD

munkahely: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

kutatócsoport: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Lendület *Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)* Kutatócsoport, vezető

kutatási terület: reformációtörténet, írás- és történeti antropológia, kora újkori kézíratos kultúra

UGRAI JÁNOS (1977), PhD habil.

végzettség: történelem tanárszak

munkahely: Eszterházy Károly Egyetem (Eger), Pedagógiai Kar,
Neveléstudományi Intézet, egyetemi docens

kutatócsoport: *Professzionalizáció-történet* Kutatócsoport (NFKI 132451), tag

kutatási terület: oktatástörténet, egyházi társadalomtörténet

VERÓK ATTILA (1975), PhD habil.

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak–könyvtár
(régí könyves) szak

munkahely: Eszterházy Károly Egyetem (Eger), Történelemtudományi
Intézet, Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék, tanszékvezető
egyetemi docens

kutatási terület: művelődés-, könyvtár-, könyv- és peregrinációtörténet
(16–18. sz.)

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. HIT 2018, szerk. Kiss Réka - Lányi Gábor, Bp.,
Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI RÖM - HTK ETKI,
L'Harmattan, 2019, 482 pp.

Mint a Sárospatakon megtartott konferencia résztvevője, a lektorálás során a szokásos szempontok mellett figyelembe vettem azt is, hogy a szerzők a tartalmas és mély szakmai vitán elhangzottakból mit építettek be tanulmányaikba. A 16 tanulmányból összeálló *Vértelen reformáció* című kötet a 18. század magyar protestáns egyháztörténetét helyezi érdekes és új megvilágításba. A kötet íve Dienes Dénes provokatív kérdésfelvetésétől indulva országos eseményeken és mikrotörténeti elemzéseken keresztül mutatja be a kor hazai felekezeti villongásait, hosszan kitekint a külföldi s egyházdiplomáciai kapcsolatokra, majd visszatér és odahajol a feldolgozott, de többnyire feldolgozásra váró források fölé. Úgy gondolom, hogy a kor történetének kutatói számára hosszú időig megkerekülhetetlen szakkönyv lesz.

Ősz Sándor Előd